

Korte geschiedenis van het godsdienst-onderwijs in de christelijke kerk

<https://hdl.handle.net/1874/233896>

C.

UITGEBREIDE HANDLEIDING

BIJ HET

GODSDIENST-ONDERWIJS.

Eerste Afdeling.

GESCHIEDENIS VAN DEN GODSDIENST.

DERDE GEDEELTE.

DOOR

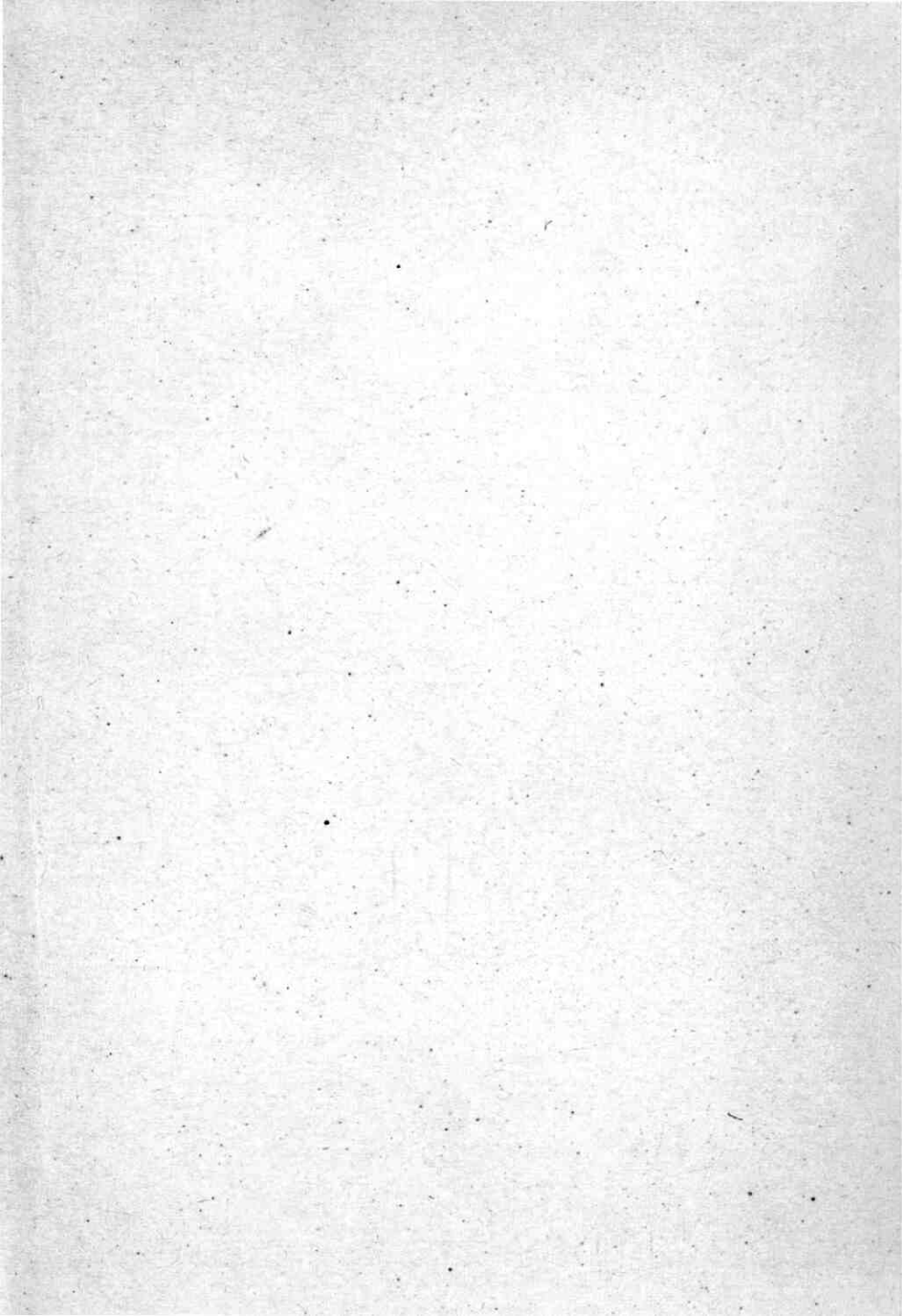
J. H. MARONIER.

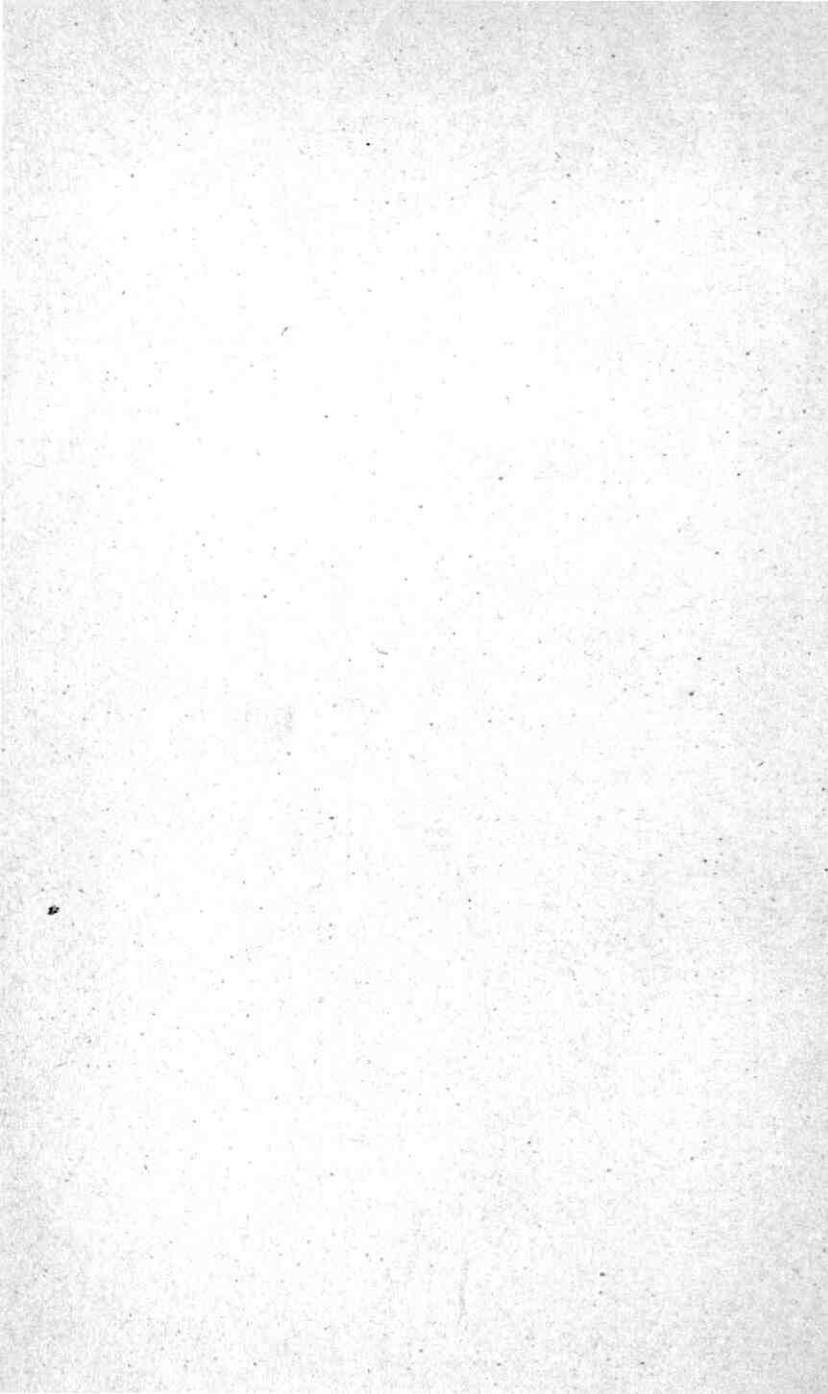
Zevende druk.

PURMERENDE, J. MUUSSES & Co. — 1881.

mm 10407

Kast **433**
Pl. **J** N^o. **14**

nieuw 433.J.14

UITGEBREIDE HANDLEIDING

BIJ HET

GODSDIENST-ONDERWIJS.

EERSTE AFDEELING.

GESCHIEDENIS VAN DEN GODSDIENST.

DERDE GEDEELTE.

DOOR

J. H. MARONIER.

ZEVENDE DRUK.

PURMERENDE,

J. MUUSSES & Co.

1881.

Alle exemplaren zijn aldus geteekend:

A handwritten signature or mark in black ink, consisting of several stylized, overlapping strokes that form a cursive-like shape.

I N H O U D.

Hdst.		Biz.
XVII.	Strijd tusschen het Christendom en het heidendom.	1
XVIII.	De katholieke kerk	15
XIX.	De kerk der middeleeuwen en de godsdienst van Mohammed	33
XX.	De kerk der middeleeuwen en het Roomsch- katholicisme	43
XXI.	De kerkhervorming	58
XXII.	De protestantsche kerk	73

HOOFDSTUK XVII.

STRIJD TUSSCHEN HET CHRISTENDOM EN HET HEIDENDOM.

1. Na den dood der apostelen en de verwoesting van Jeruzalem plantte zich het Christendom naar alle kanten voort.

In het jaar 70, toen Jeruzalem verwoest werd en de Joden hun volksbestaan verloren, waren de meeste apostelen reeds gestorven. De Jeruzalemsche gemeente was kort tevoren verstrooid en naar Pella gevlucht. Maar al waren de hoofden dier gemeente weggenomen, het Christendom ging voort de wereld te veroveren. Bijzonderheden omtrent de verbreiding van het Christendom in dezen tijd kennen wij slechts weinig. Het blijkt, dat de voortplanting zeer snel is gegaan, meestal van de groote steden uit; onder alle klassen vond het ingang. In het begin der tweede eeuw klaagt de Romeinsche schrijver Plinius over het verlaten der heidensche tempels; in het midden dierzelfde eeuw werden in alle deelen van het Romeinsche rijk christelijke gemeenten gevonden; zij waren in het oosten ver buiten de grenzen van dat rijk verspreid. Vooral op de noordkust van Afrika was het Christendom van veel beteekenis. Op een synode te Carthago in het eind der 3de eeuw waren niet minder dan 85 bisschoppen van de Noord-Afrikaansche kerk tegenwoordig.

Verschillende oorzaken werkten samen om den voortgang van

het Christendom te bevorderen; in de eerste plaats de eenheid van het Romeinsche rijk. Daardoor was men voorbereid en vatbaar geworden voor het denkbeeld van één godsdienst, die de gansche beschaafde wereld omvatte. Daardoor waren de volken allengs verbreederd geworden; de muren van afscheiding tusschen Joden, Grieken en Romeinen waren omvergeworpen. De natiën hadden zich vermengd; gelijk er overal Grieken en Romeinen waren, zoo waren er ook overal Joden, en kon een godsdienst, uit het Jodendom voortgekomen, gemakkelijker dan in vroegere eeuwen in de heidenwereld ingang vinden.

Het verval der heidensche godsdiensten werkte daartoe mede. Bij Grieken en Romeinen was het geloof aan de oude goden, in den boezem der ontwikkelden en beschaafden althans, verdwenen. Men verhaalt, dat de eene priester den ander niet zonder een glimlach kon aanzien. De vroeger zoo luisterrijke tempeldienst raakte meer en meer in verval. En daar de mensch zonder godsdienst niet leven kan, zoo ontwaakte in veler gemoed een vurig verlangen naar iets anders en beters. Dichters betreurden in hunne liederen den rampzaligen toestand van godsdienst en zedelijkheid en zagen uit naar een betere toekomst, die welhaast de ijzeren eeuw, waarin zij leefden, vervangen zou. Wie in zulk een tijd een nieuwen godsdienst verkondigde, hij kon er op rekenen, overal geopende ooren en harten te vinden.

Ook de toenmalige wijsbegeerte heeft mede den weg voor het Christendom gebaad. Terwijl de groote menigte haar heil zocht in oostersche ceremoniën en allerlei bijgeloof, keerden de meer ontwikkelden tot zichzelf in en zochten vrede in een krachtigen wil, in kunst en wetenschap, in vroomheid des harten. Maar vooral voelden zij zich aangetrokken door de Alexandrijnsche wijsbegeerte, waarvan wij vroeger hebben gesproken (Eerste ged. bl. 112). En ziet! deze wijsbegeerte heeft zich bij het Christendom aangesloten en is daardoor een middel geworden om de heidenwereld voor de christelijke denkbeel-

den te winnen. Buitendien waren de Grieken en Romeinen in dien tijd meer dan ooit vatbaar voor een godsdienst als het Christendom. Wanneer wij de ontwikkeling der Grieksche wijsbegeerte volgen, van den tijd van Sokrates af, dan zien wij de denkende geesten van eeuw tot eeuw naderen tot een voorstelling van de godheid en een beschouwing van den mensch, die niet ver van het Christendom der apostelen verwijderd was. De afstand was niet zoo groot, als men soms meent, tusschen de voorgangers van Griekenland en de predikers van den godsdienst van Jezus. Vele christelijke denkbeelden en gevoelens stralen in de leer van Sokrates en Plato door. Beide wijsgeeren vermaanden den mensch om tot zichzelf in te keeren en naar de Godsstem te luisteren, die zich in ieder menschenhart doet hooren. Zoo ook begint het Christendom met den eisch der bekeering en beroept zich op de kiemen van waarheid, deugd en liefde, die in elke menschenziel sluimeren. Ook in de wijsbegeerte der Epikuristen en Stoïcijnen zijn punten van aanraking met het Christendom. De veel besproken vraag omtrent het hoogste goed is dezelfde als de vraag, die wij zoo dikwijls in het Nieuwe Testament hooren: wat moet ik doen om zalig te worden?

Wij kunnen dus in het algemeen zeggen, dat het Christendom beantwoordde aan de behoefte der wereld, in welker midden het oprad. De weg was gebaad, de harten waren bereid, om den nieuwen godsdienst in zich op te nemen. Het kon niet anders, of de prediking van het Christendom moest allerwege als een blijde boodschap worden ontvangen.

2. De voortplanting van het Christendom heeft echter een langen en zwaren strijd gekost. De Christenen der eerste eeuwen hadden hevige vervolgingen te verduren.

De oorzaken der vijandige gezindheid, die zich, ondanks deze gunstige omstandigheden, tegen het Christendom openbaarde, waren voor een deel van staatkundigen aard, een gevolg van

de Romeinsche staatsinrichting. De eenheid van het rijk werd door het Christendom bedreigd. Alle inrichtingen en vereenigingen, die niet van den staat uitgingen of van elders kwamen, beschouwde men met een wantrouwend oog. Vandaar, dat de beste keizers — Trajanus, de Antonijnen, Decius — de hevigste vervolgers van het Christendom zijn geweest. Andere oorzaken kwamen daarbij. Het heidendom was wel afgeleefd, maar toch nog in lang niet van alle levenskracht beroofd. Het Christendom werd als een joodsche sekte beschouwd, en de Joden waren in de Romeinsche wereld gehaat, omdat zij zich niet aan de Romeinsche zeden en gewoonten wilden onderwerpen. De ernst en ingetogenheid van het christelijk levenschenen in tegenspraak te zijn met de eischen der samenleving en met de liefde voor het schoone in de kunst, die vooral in de Grieksche wereld zoo algemeen heerschte. Het geloof aan een onzichtbaren God, voor wien geen beeld werd opgericht, stond in de oogen van velen met godloochening gelijk. De geheime samenkomsten der Christenen, hun avondmaalsviering in het duister van den nacht, gaven aanleiding tot de zonderlingste, maar tevens boosaardigste geruchten; de ergste beschuldigingen, tegen hen ingebracht, werden geloofd; volksrampen werden aan den toorn der goden over de uitbreiding der nieuwe sekte toegeschreven. Wanneer men dit alles in aanmerking neemt, dan zal het niemand bevreemden, dat, ondanks de gunstige omstandigheden, waaronder het Christendom in de heidenwereld optrad, toch ook de heidenwereld de wapenen heeft opgevat om den nieuwen godsdienst te bestrijden en zoo het kon, te vernietigen.

De eerste dezer vervolgingen had plaats onder de regeering van keizer Nero (Juli 64), die de schuld van een brand, op zijn eigen bevel ontstoken, op de Christenen schoof en daardoor aanleiding gaf tot een heftige uitbarsting der volkswoede, tegen hen, waarbij de apostel Paulus den marteldood onderging. De Christenen werden in dien tijd van een algemeen haat tegen het menschelijk geslacht beschuldigd, waar-

door men zich tegenover hen van alle plichten der menschelijkheid ontslagen rekende. Tot aan de regeering van **Domitianus** schijnen de Christenen rust te hebben genoten; doch op het eind van zijn leven hadden er enkele vervolgingen tegen hen plaats (96), waarvan echter geene zekere berichten tot ons zijn gekomen. Onder **Trajanus** (98—117) werd een bepaalde wet, een edikt, tegen het Christendom uitgevaardigd en begon de vervolging, die zich tot nog toe hoofdzakelijk tot Rome bepaald had, ook in de provinciën. Onder **Antoninus Pius** (138—161) vielen in Griekenland enkele Christenen als slachtoffers voor hun geloof. Onder **Markus Aurelius** (161—180), wiens bedaard karakter niets van de geestdrift der Christenen begreep, brak in het zuiden van Gallië en in Klein-Azië een hevige vervolging tegen hen uit; vooral de gemeenten van Lyon en Smyrna werden daardoor geteisterd. **Alexander Severus** (193²²²⁻¹³⁵) onderscheidde zich door verdraagzaamheid tegenover andere godsdiensten. In een tempel, aan de vereering der beste Romeinsche keizers en van andere edele geesten gewijd, gaf hij ook een plaats aan het beeld van Christus. Onder hem en zijne eerste opvolgers werden de Christenen met vrede gelaten. Een nieuwe vervolging brak onder **Decius** uit (250) over het geheele Romeinsche rijk; zij duurde onder de volgende keizers, **Valerianus**, **Galliënus** en **Diocletianus** met meer of minder hevigheid voort. Doch ondanks, en in menig opzicht juist dóór deze vervolgingen, nam het Christendom in uitgebreidheid en inwendige kracht voortdurend toe.

Wanneer wij die verschillende vervolgingen in bijzonderheden nagaan en ze met elkander vergelijken, dan blijkt het spoedig, dat zij niet alle hetzelfde karakter dragen en dat de keizers daarin niet altoos de hoofdrol vervullen. Tot in het midden der 3de eeuw hadden zij niet over het geheele Romeinsche rijk, maar slechts in Rome en hier en daar in de provinciën plaats en waren afhankelijk van de willekeur der stadhouders; soms was een toevallige aanleiding genoeg om een stadhouder tegen de Christenen te verbitteren. De laatste vervolgingen, van die

onder Decius af, waren meer algemeen en gingen uit van het stelselmatig plan om de Christenen uit te roeien. De kerk was een macht in den staat geworden; de keizers moesten een keuze doen. Zij begonnen het Christendom, dat meer en meer ingang vond bij het volk, te vreezen. Zoo ontstond er een strijd op leven en dood tusschen de beide heerschende godsdiensten, het steeds wegstervend heidendom aan de eene en het steeds toenemend Christendom aan de andere zijde.

Een aantal Christenen verloor in die vervolgingen het leven, en daaronder velen, die een sieraad waren der kerk. Onder Markus Aurelius onderging een der uitnemendste christelijke denkers, Justinus, de Martelaar bijgenaamd, en een bisschop van Smyrna, Polykarpus, een wreeden dood (166). Vooral de naam van den laatste is in de kerkgeschiedenis beroemd geworden. Uitvoerig wordt zijn verhoor en zijn uiteinde beschreven, door de dichtende legende niet weinig opgesierd. Ook van de vervolging der Christenen te Lyon en Vienne zijn verhalen tot ons gekomen. Een jongeling, Vettius Epagathus, een vrouw, Biblias, een dienstmaagd, Blandina, een grijsaard, Pothinus, en vele anderen, ouden en jongen, mannen en vrouwen, gaven bij deze gelegenheid bewijzen van geloofsmoed. Onder de slachtoffers der latere vervolgingen verdienen nog vermelding: Perpetua en Felicitas te Karthago en Potamiaena te Alexandrië. Perpetua, een eenige dochter, een moeder van 22 jaren, beleed het Christendom voor hare rechters en verklaarde zich tot den marteldood bereid. Vergeefs smeekte haar oude vader, dat zij hem en haar kind niet alleen zou laten; hij viel voor haar op de knieën en bezwoer haar bij al wat haar dierbaar was, haar geloof te laten varen. Niets mocht baten; met vreugd gaf zij zich over aan den dood. — Het voorbeeld dezer vromen wekte geloof bij velen. Het bloed der martelaren was in waarheid het zaad der kerk. Reeds in het jaar 200 kon de kerkvader Tertullianus zijnen vijanden toeroepen: „Wij zijn van gisteren en toch hebben wij al het uwe in bezit genomen, de steden, de eilanden, de vestingen, de

raadzalen, zelfs het leger, het paleis, den senaat, de markt." Wel traden ook velen, uit vrees voor den kerker en den dood, terug; maar juist hierdoor werd de kerk gezuiverd en won zij aan innerlijke kracht. Over het algemeen was de aanwinst van nieuwe belijders veel grooter dan het aantal van hen, die avvallig werden of door den dood aan de gemeenten ontvielen. Er waren ook, die de martelaarskroon zochten, alleen omdat zij daardoor den hemel meenden te verdienen; maar die enkelen treden in de schaduw tegenover de schitterende voorbeelden van geestkracht en heldenmoed; ons door de oude kronieken afgeschilderd.

Doch niet alleen met geweld, ook in geschriften werd het Christendom bestreden, nu eens op ernstigen dan op spottenden toon. De voornaamsten dier bestrijders zijn Lucianus, Celsus en Porphyrius in het eind der 2de en het begin der 3de eeuw. Lucianus, in vele opzichten een uitnemend schrijver, wist van alle dingen de belachelijke zijde op te sporen, en zoo gebruikte hij zijn satiriek vernuft niet alleen tegen de heidensche goden, maar ook tegen vele denkbeelden en gebruiken der Christenen van zijn tijd. Porphyrius bestreed het Christendom door te wijzen op allerlei tegenspraak in het N. T., vooral tusschen Petrus en Paulus. Celsus was een tijdgenoot en tegenstander van Origenes; hij was een man van veel kennis, richtte al de wapenen zijner geleerdheid tegen de kerk van zijn tijd zooals zij zich in hare verschillende sekten aan zijn oog vertoonde, en stelde daartegenover al wat er goeds en uitnemends was in de heidensche beschaving en wijsbegeerte, vooral die van Plato.

Tegenover deze bestrijders traden verdedigers van het Christendom, Apologeten, op. Zij rechtvaardigden het Christendom tegenover de vele valsche beschuldigingen, welke in dien tijd in omloop waren, tegen de vooroordeelen, waarmee het in vele opzichten bij het volk te kampen had. Zij trachtten vooral duidelijk te doen uitkomen, dat de belangen van den staat niets van het Christendom te vreezen hadden. Maar

tevens wezen zij de overeenkomst aan tusschen den nieuwen godsdienst en hetgeen reeds lang te voren in de heidenwereld als waarheid was verkondigd. De beginselen van deugd en godsvrucht, die zich hier en daar in vroeger tijd hadden vertoond, waren, volgens hen, in Christus in hun volle kracht aan het licht getreden. Twee apologieën bezitten wij nog van Justinus den Martelaar, een man, die bij schier alle scholen der Grieksche wijsgeeren vergeefs naar waarheid gezocht had en ze eindelijk in het Christendom vond. Als Christen-wijsgeer deed hij vele reizen om zijne denkbeelden voort te planten. Zijn eerste en tweede apologie diende hij in bij Antoninus Pius en Markus Aurelius. Ook de kerkvaders Tertullianus, Origenes en Lactantius worden onder de apologeten genoemd.

Gij zult u herinneren, dat reeds spoedig na den dood van Jezus het Christendom verschillend werd opgevat. Tegenover hen, die met Petrus zich aan de Joodsche denkbeelden en vormen bleven hechten, stond de richting van Paulus, die het Christendom van den Joodschen geest wilde losmaken. Daarop volgde het Alexandrijnsche Christendom, dat wij in ons vierde evangelie leeren kennen. Zooals te verwachten was, bleef het daarbij niet. Nevens de genoemde richtingen vertoonden zich in den boezem der kerk nog andere opvattingen van het Christendom. Het meest verdienen onze aandacht: het Gnosticisme, het Montanisme en het Manicheïsme. Trachten wij ons een voorstelling te maken van hetgeen elk dezer richtingen bedoelde.

Het Gnosticisme ontstond in het begin der 2de eeuw; het wordt reeds in sommige brieven van het Nieuwe Testament bestreden. Het kwam voort uit de behoefte om de verschillende stelsels op godsdienstig gebied tot één geheel te brengen en zich boven het geloof der menigte, het geloof op gezag, te verheffen. Daartoe wilde men zelf onderzoeken, om door eigen nadenken tot zelfstandige kennis, gnosis, te geraken. Het gevolg van dit onderzoek was een zonderling en duister stelsel, dat in korte trekken hierop neerkomt: Het

Christendom, zeiden de Gnostieken, is zoo nieuw en goddelijk, dat al wat daarbuiten ligt, ook elke andere godsdienst, als een werk der duisternis beschouwd moet worden; ook de joodsche godsdienst kan niet afkomstig zijn van den volmaakten God, maar alleen van eenig ondergeschikt goddelijk wezen. Dit goddelijk wezen, dat ook de wereld geschapen heeft, staat tusschen den volmaakten God en de stoffelijke wereld, het rijk des kwaads met de booze geesten en hun opperhoofd in. Aan de heerschappij van dien onvolmaakten god wilde Christus een einde maken; daartoe nam hij, die een hoogere geest was, de gedaante van een mensch aan; wie zijn leer belijdt, behoort tot de geestelijken, de wetenden (Gnostieken), en is daardoor verheven boven de macht van het stoffelijke en zinnelijke. — In verschillende vormen werd deze leer verkondigd door de geheele Christenwereld heen. Zij heeft een zeer belangrijken invloed op de ontwikkeling der kerk geoeffend, de kunst en de wetenschap in haar midden bevorderd, de joodsche bestanddeelen van het Christendom op den achtergrond geschoven en de beteekenis van den nieuwen godsdienst als een wereldgodsdienst helder in het licht gesteld. De voornaamste mannen, die het Gnosticisme voorstonden, waren Cerinthus te Efeze (115), Basilides te Alexandrië (120—130), Valentinus te Rome (140—160) en Marcion te Sinope (138). — Van eenigszins minder belang was het Montanisme, volgens sommigen nog vóór het midden der 2de eeuw van zekeren Montanus in Frygië uitgegaan, die echter hoogstwaarschijnlijk slechts een mythisch persoon is. De Montanisten verlangden, evenals de Gnostieken, een hervorming der kerk, doch niet, zooals deze, door nieuwe denkbbeelden, veeleer door een nieuw levensbeginsel. Volgens hen was de kerk in den mannelijken leeftijd gekomen, het tijdperk van den heiligen geest (den Parakleet), en daarom moest zij, in verband met de aanstaande wederkomst van Christus, geheel zuiver zijn. De geest der profetie was, meenden zij, de kracht, die deze hervorming tot stand zou brengen. Door vasten en strenge boete, door onthouding van

het huwelijk werd men dien geest deelachtig. Een der grootste voorstanders van hunne denkbeelden was de kerkvader Tertullianus, in het eind der 2de en het begin der 3de eeuw. — Het Manicheïsme ontstond tusschen 260 en 270 in oostelijk Perzië. Daar trad een zekere Mani op met een leer, die uit een vereeniging van het Parsisme en het christelijk Gnosticisme bestond. De gansche wereld, leerde hij, is ontstaan uit een vermenging van duisternis en licht, van goed en kwaad. Deze vermenging op te heffen, het licht uit de duisternis te doen voortkomen, dat is de taak der wereldontwikkeling. De mensch is een wereld in het klein; ook in hem moet dus die ontwikkeling plaats hebben; daartoe moet hij zich losmaken van de stof en zich allengs tot kennis en reinheid verheffen. Christus, de lichtgeest, met een schijnlichaam bekleed, heeft den weg daartoe getoond; doch Mani heeft dien weg eerst in het rechte licht gesteld. — Binnen enkele tientallen van jaren verbreidde zich de Manicheesche leer over een groot deel van het Romeinsche rijk; later, in de vierde en vijfde eeuw, strekte zij hare heerschappij en haar invloed nog verder uit.

Het zijn zonderlinge denkbeelden, die wij in deze verschillende opvattingen van het Christendom vernemen. Toch waardeeren wij daarin de behoefte aan kennis, aan reinheid van zeden en aan ontwikkeling van het godsdienstig leven. Maar dat verschil bracht velen in verwarring en deed de vraag ontstaan, wat men gelooven moest om den naam van Christen te verdienen en om zalig te worden. De een gaf op die vraag dit, de ander een ander antwoord. Hoe meer men nu de zaligheid begon afhankelijk te achten van hetgeen men voor waarheid hield, des te meer voelde men behoefte aan een vaststaande kerkleer. Langzamerhand is deze dan ook uit den strijd der meeningen geboren. Het ging evenzoo met de vraag, welke ondeugden iemand den Christennaam onwaardig maakten. In den beginne was men daaromtrent zeer toegevend; maar allengs werden enkele zonden aangewezen als met den Christennaam in strijd. En zoo zien wij hoe langer zoo meer, wat de leer

en de tucht betreft, de grenzen der kerk afgebakend. Wie niet aan de gestelde eischen voldeed, werd buiten de kerk gesloten en kon alleen weer in haar worden opgenomen, als hij zijne dwalingen aflegde en oprecht berouw toonde over zijne dwalingen en zonden.

Al zien wij nu door die maatregelen om de zuiverheid der kerk te bewaren, een geest van onverdraagzaamheid opkomen, die de treurigste vruchten heeft gedragen, toch ontdekken wij met ingenomenheid den weldadigen invloed van het Christendom op het zedelijk en godsdienstig leven, tegenover de onmacht van het meer en meer wegstervend heidendom. Zonder overdrijving kunnen wij zeggen, dat in de eerste drie eeuwen onzer jaartelling de wereld door het Christendom werkelijk is hervormd geworden. Over het algemeen onderscheidden zich de Christenen door ongehuichelde vroomheid en godsvrucht; zij leefden met de gedachte aan een God, die in het verborgen ziet en alle dingen met de strengste rechtvaardigheid oordeelt; zij hadden een diepen afkeer van al wat onzedelijk en onbetamelijk was; zij muntten uit door rechtschapenheid, trouw en kuischheid, door opofferende liefde, zelfs tegenover vijanden, door milddadigheid jegens andere gemeenten, door geduld onder lijden en in den kerker. Deze deugden moesten te meer in het oog vallen, omdat de Christenen zich zorgvuldig onthielden van alles, wat hen in aanraking kon brengen met de bedorven zeden der heidenen, vooral van de openbare schouwspelen, welke in dien tijd zoo geliefd waren bij het volk. Ook aan het staatkundig leven namen zij geen deel, maar waren des te nauwer onderling verbonden. Hun huiselijk leven wordt door de kerkvaders zeer geroemd; op de heiligheid van het huwelijk had de geest van het Christendom reeds een grooten invloed.

Van de andere zijde mogen wij ook niet voorbijzien, dat hunne denkbeelden over zedelijkheid en deugd zeer gebrekkig waren, door hun geloof aan den invloed van booze geesten of démonen, die van buiten af op hen werkten en op allerlei

wijzen onschadelijk moesten gemaakt worden, hetzij door de kracht, alleen aan den naam van Jezus verbonden, hetzij door de kracht van het gebed. Hierdoor kwam men ook tot een overdreven minachting van alles, wat met de heidenwereld in betrekking stond; want het gansche heidendom beschouwde men als het gebied, waarop de démonen heerschappij voerden. En hieruit is de haat tegen het Christendom te verklaren van de heidensche wijsgeeren, die den godsdienst der oude wereld liefhadden en voor den ondergang poogden te bewaren. Over het algemeen was de wereldbeschouwing der Christenen van de tweede eeuw zeer gebrekkig. Zij maakten een scherpe afscheiding tusschen de zinnelijke en bovenzinnelijke wereld, tusschen vleesch en geest, en achtten het de roeping des Christens om strijd te voeren tegen alles, wat uit de zinnelijke wereld en uit het vleesch afkomstig was. In deze opvatting lagen de denkbeelden reeds besloten, die later door de kerk omtrent het maatschappelijk leven, het huwelijk der geestelijken enz. werden uitgesproken.

3. Toen Konstantijn de Groote, in 323, openlijk het Christendom beleed, namen de vervolgingen een einde.

In het begin der vierde eeuw heerschte er groote verdeeldheid in het uitgestrekte Romeinsche rijk. Niet minder dan vier vorsten streden om het oppergebied. Nadat twee dier pretendenten waren verslagen en gedood, bleven Licinius en Constantinus over. De laatste begunstigde, tegenover den eerste, het Christendom, verwierf zich daardoor een grooten aanhang en, toen Licinius, in 323, door hem omgebracht was, zette Konstantijn de kroon op zijn alleenheerschappij, door het Christendom als godsdienst van den staat te erkennen en aan het heidendom vele voorrechten te ontzeggen, die het tot nog toe genoten had.

De kerkelijke geschiedschrijvers hebben den overgang van Konstantijn tot het Christendom als een wonder voorgesteld. Zij meenden, dat zulk een buitengewone gebeurtenis, die een zoo grooten invloed op de ontwikkeling der kerk heeft geoe-

fend, aan een bovennatuurlijke oorzaak was toe te schrijven. Zij verhaalden, dat Konstantijn, bij gelegenheid van een veldtocht tegen Maxentius, een zijner tegenstanders, aan den hemel een kruis had gezien, met het opschrift: „In dit teeken zult gij overwinnen.” Van toen af liet hij het oorlogsvaandel en de schilden zijner soldaten van een kruis voorzien en schreef daaraan zijne verdere overwinningen toe. Zonder twijfel heeft deze keizer het Christendom niet in bescherming genomen uit gemoedelijke overtuiging, maar veeleer uit staatkundige beweegredenen. Hij zag in de kerk, die zich allengs onder het bestuur der bisschoppen tot één geheel, tot een aaneengesloten lichaam begon te vormen, een macht, waarvan hij zich met goed gevolg kon bedienen om aan zijn rijk nieuwe vastheid te geven. Zijn erkenning van het Christendom gold daarom alleen de kerk als zoodanig, niet de verschillende partijen en inrichtingen, die van haar afweken. Het bleek hem, dat er van het heidendom geen heil meer te verwachten was en dat de toenemende heerschappij van het Christendom niet meer was tegen te houden. Hij koos dus de wijste partij en sloot zich aan bij den godsdienst, die bestemd scheen om de wereld te veroveren. Hij verdient in zoover den naam van Konstantijn de G r o o t e, dat hij den geest van zijn tijd begreep en daarvan uitnemend gebruik wist te maken.

Hoewel deze gebeurtenis den uitwendigen bloei van het Christendom zeer bevorderde, zoo had zij toch van de andere zijde een minder weldadigen invloed op de christelijke kerk. In de tijden der vervolging sloten de Christenen zich nauw aaneen, om in hun gezamenlijke kracht zich tegenover den vijand van buiten te sterken. De zwakken werden, uit vrees voor het lijden, dat hen wachtte, afvallig, en daardoor werd de gemeente gezuiverd. Maar van nu af werd het Christendom door de hoogste machten in den staat beschermd, en zoo gebeurde het, dat men zich Christen verklaarde om een aanzienlijken post te krijgen. De godsdienst werd hierdoor een dekmantel voor onedele bedoelingen, een kleed, waaronder

te dikwijls de liefde tot de wereld schulde. Daarenboven kwamen nu, in den tijd der rust, de partijenschappen in de kerk veel sterker uit dan dit vroeger het geval kon wezen. In één woord, de zegepraal van het Christendom was verre van volkomen. Veel moest de kerk nog ontwikkeld worden om zich de vruchten te kunnen toeëigenen van den uitwendigen bloeitijd, die voor haar was angebroken.

Een enkele maal scheen de tijd der verdrukking weer te keeren. Het was onder de regeering van Julianus, bijgenaamd de afvallige, een leerling der Nieuw-platonische school, een man van een edel karakter en een ontwikkelden geest. Door bittere ervaringen had hij een tegenzin tegen het Christendom gekregen; daarom wilde hij een hervorming van het heidendom beproeven, overeenkomstig de eischen der zedelijkheid en wijsbegeerte. Zonder de Christenen te vervolgen, deed hij hun zijn ongenade gevoelen, door hun de verkregen voorrechten te ontnemen, aan de ketters dezelfde vrijheid te schenken als aan de rechtzinnigen, tempelgoederen terug te eischen en aan de Christenen het onderwijs in de oude letterkunde te verbieden. Daarentegen begunstigde hij het heidendom op allerlei wijzen door de herstelling der tempels, de oprichting van scholen, de invoering van gezang en prediking bij de godsdienstoefening, de eervolle onderscheiding der priesters en de vestiging van instellingen voor liefdadigheid. Zelfs de Joden nam hij in bescherming, door hen te ondersteunen tot den herbouw des tempels te Jeruzalem. Hier en daar ontstonden, ten gevolge van dit alles, vijandelijkheden tegen de Christenen. Maar al de pogingen van Julianus, om aan den ouden godsdienst een nieuw leven in te storten, waren vruchteloos. Met zijn dood, in 363, neigde het heidendom in Europa ten ondergang. Een laatste flikkering van leven zien wij nog in Hypatia te Alexandrië (416). Toen keizer Justinianus, in 519, de Nieuw-platonische school te Athene deed sluiten, waren er nog maar weinige leerlingen dier school overgebleven. Het heidendom was in Europa gestorven.

HOOFDSTUK XVIII.

DE KATHOLIEKE KERK.

1. De Katholieke kerk ontstond in het eind der tweede eeuw, door het streven om de christelijke gemeenten onder één bestuur te brengen.

Nu en dan hebben wij reeds het woord *k e r k* gebruikt, zonder dat wij spraken van haar ontstaan. Wij gaan ons thans haar optreden voorstellen in de Romeinsche wereld. Dat de christelijke kerk niet door Jezus werd gesticht, behoeven wij niet te herinneren. Hij poogde alleen het Godsrijk te doen komen en legde den grondslag, waarop later het gebouw der kerk is opgetrokken. Ook in den tijd der apostelen bestond zij nog niet. De gemeenten waren toen nog onafhankelijk, alleen door den band der liefde vereenigd. Enkele gemeenten hadden meer aanzien dan de andere, zooals die te Jeruzalem, te Antiochië, te Efeze, te Korinthe, doch zonder gezag over de andere uit te oefenen. Van een kerk kan eerst sprake zijn, nadat de christelijke gemeenten zich vereenigd hebben onder enkele hoofden en er naar streven om te worden: *e e n e a l g e m e e n e*, met andere woorden, een *k a t h o l i e k e* kerk.

Deze naam werd eerst in het eind der tweede of het begin der derde eeuw aan de christelijke kerk gegeven. Daarmee kon echter de *R o o m s c h*-katholieke kerk nog niet aangeduid worden; want deze is eerst later ontstaan, toen de katholieke kerk verdeeld werd in de kerk van het Oosten en van het Westen en de bisschop van Rome als het hoofd der katholieke kerk van het Westen werd erkend.

Op de vraag, of het streven naar uitwendige eenheid met de beginselen van het Christendom overeenstemde, moet ontkennend worden geantwoord. Jezus zelf had geen enkelen uitwendigen band, als middel tot vereeniging zijner leerlingen, aangewezen. Geene vormen van Godsvereering waren door hem verordend; geen kerkleer was door hem vastgesteld,

Een inwendige eenheid moet het zijn, die Jezus' vrienden samenbindt, de eenheid der liefde (Joh. XIII: 35), de overeenstemming, van gezindheid, van bedoeling (Joh. XVII: 22). De geschiedenis heeft geleerd, dat eenheid in vormen en denkbeelden tusschen menschen van verschillende ontwikkeling en karakter niet mogelijk is, maar elke poging daartoe juist een middel is om verdeeldheid te bevorderen. Daarentegen toont de ervaring, dat er bij verschil van denkbeelden en uiterlijke vormen eenheid in de kerk kan bestaan. Te midden der kerkelijke twisten hebben alle tijden schoone voorbeelden van godsdienstige verdraagzaamheid opgeleverd. In onze dagen ziet men niet alleen de afscheiding tusschen vele kerkgenootschappen opgeheven, maar ook menschen van zeer verschillende godsdienstige richting vriendschappelijk met elkander omgaan. Dit zal nog beter worden, hoe meer men met Paulus tot de overtuiging komt, dat liefde het wezen van den godsdienst is (1 Kor. XIII: 1—3, en dat men door onderlinge liefde alleen de volmaaktheid kan naderkomen (Kol. III: 14).

Intusschen lag het in den aard der zaak, dat de Christenen der eerste eeuwen naar eenheid tusschen de gemeenten streefden. De inrichting van het Romeinsche rijk, waarin zij woonden, gaf daartoe van zelf aanleiding. Het groot geheel, dat zij rondom zich zagen, boezemde hun de zucht naar eenheid in; zij wenschten haar te zien afgespiegeld ook in de nieuwe godsdienstige maatschappij. Voorts had de kerk in die dagen tegenover de heidenwereld en vooral tegenover den toenemenden invloed van het Gnosticisme, behoefte aan eenheid, om zich staande te houden. Daarenboven bleek bij de geschillen, die er al meer en meer over de christelijke leer ontstonden, de wenschelijkheid van een hooger gezag, dat in zulke geschillen uitspraak deed. Eerst openbaarde zich het verlangen naar zulk een hooger gezag in den boezem der gemeenten zelve; het veelhoofdige bestuur wenschte men tot een eenhoofdige bestuur te verheffen. Daarna bleek de noodzakelijkheid om geschillen tusschen gemeenten door ééne gemeente te laten

beslechten. Zoo werd de weg gebaad tot den toestand der kerk, dien wij in de derde eeuw aanschouwen.

Het zal later blijken, welke treurige gevolgen dat streven naar uitwendige eenheid in de christelijke kerk heeft gehad. De vrije ontwikkeling van het godsdienstig leven werd er door belemmerd; het zelfstandig geloof, de eigen overtuiging werd er door onderdrukt, de onverdraagzaamheid aangekweekt, een uitwendige godsdienst op den troon verheven. Kortom, het Christendom ontaardde in een jammerlijken letter- en vormendienst, die in de zestiende eeuw een hervorming der kerk noodzakelijk maakte.

2. Het bestuur der gemeenten bestond uit de oudsten, wier hoofd den naam van bisschop kreeg. In de vergaderingen der bisschoppen, conciliën of synoden, werden de kerkleer en de kerkinrichting vastgesteld.

In de Jeruzalemsche gemeente stonden de Apostelen aan het hoofd en, hoewel enkelen door hunne persoonlijkheid een grooter invloed uitoefenden dan de anderen (Jakobus, Petrus, Johannes), toch waren allen gelijk. In de andere gemeenten was het bestuur aan de oudsten toevertrouwd, aan mannen, die door hun leeftijd en ervaring in eere stonden. Deze oudsten droegen den naam van opzieners (Gr. episkopoi). In het nieuwe Testament worden nog dezelfde personen nu eens oudsten, dan eens opzieners genoemd (Hand. XX: 17, 28; 1 Tim. III: 1—8); maar langzamerhand werden deze namen voor verschillende waardigheden gebruikt. Sedert de tweede helft der tweede eeuw werd één der oudsten boven de anderen verheven en hem de naam van opziener bij uitnemendheid (bisschop) geschonken. Men beschouwde hem als den vertegenwoordiger der gemeente van Christus, vooral wanneer met andere gemeenten eenig gemeenschappelijk belang moest geregeld worden, als den plaatsvervanger van Christus op aarde. Onder den bisschop stonden de ouderlingen en deze werden door de diakenen (dienaars) bijgestaan, vooral in de zorg

voor zieken en armen. De diakenen hadden weer diakonessen en onder-diakenen nevens zich. Al deze personen maakten tezamen de geestelijkheid uit, den klerus (vanwaar klerikaal), tegenover de groote menigte der Christenen, het volk (laos, vanwaar leek). Reeds deze onderscheiding tusschen geestelijken en leeken was met den geest van het Christendom in strijd, maar nog meer de verschillende rangen, waarin de geestelijken werden verdeeld en de hooge rang, die den bisschop als plaatsvervanger van God en Christus werd toegekend. Uit deze verdeling der geestelijkheid in verschillende rangen is de hiërarchie of priestergeering in de Roomsche kerk ontstaan.

Nadat de bisschop het hoofd en de vertegenwoordiger zijner gemeente was geworden, kreeg spoedig de bisschop in de hoofdplaats der provincie (metropolitaan-bisschop) meer invloed dan de anderen. Later werd de hoogste rang toegekend aan die bisschoppen, die aan het hoofd stonden van gemeenten, door oudheid of uitgebreidheid boven de andere verheven. Zoo zien wij allengs het aanzien toenemen der bisschoppen van Jeruzalem, Rome, Alexandrië, Antiochië en Konstantinopel. De bisschop van Konstantinopel werd door de synode van 381 tot Patriarch verheven, een titel, die vroeger aan alle bisschoppen gegeven werd. In 451 kreeg hij den voorrang boven de bisschoppen van Alexandrië, Antiochië en Jeruzalem, omdat Konstantinopel de hoofdstad was van het Oostersch-romeinsche rijk. Reeds vroeg slaagden de bisschoppen van Rome er in om zich in de kerk van het Westen meer gezag dan de andere bisschoppen toe te eigenen (Victor in 190). Hunne gemeente was die der hoofdstad van het Romeinsche rijk en, zooals men beweerde, door de voornaamste apostelen, Petrus en Paulus, gesticht, die binnen hare muren begraven lagen. Soms gebeurde het ook, dat de keizers aan den bisschop van Rome de beslissing van kerkelijke geschillen opdroegen. Maar het duurde nog lang, eer de andere bisschoppen zich die aanmatiging van den bisschop van Rome lieten welgevalen. Cyprianus, bisschop van Carthago, heeft zich daartegen krachtig verzet.

Vooral in de vaststelling der kerkleer was het gezag der bisschoppen groot. Men gevoelde hoe langer zoo meer behoefte aan overeenstemming in hetgeen men voor waarheid houden moest op godsdienstig gebied. De verschillende leerbegrippen, die in de kerk heerschten, deden allerlei twisten en scheuringen ontstaan. Men verlangde naar eenheid, en meende daartoe het best te komen door aan hare hoofden, die men als verlichten door den heiligen geest beschouwde, de vaststelling der kerkleer op te dragen. Te meer was dit noodig, zoolang er nog geen verzameling van heilige schriften bestond, waaruit men de christelijke waarheid kon leeren kennen.

Om eenstemmigheid tusschen de gemeenten omtrent de kerkleer te verkrijgen, kwamen in het begin der derde eeuw in de kerk van het Oosten voor het eerst de bisschoppen eener provincie bijeen. Deze vergaderingen noemde men synoden of conciliën. Tot in het midden der derde eeuw werden er jaarlijks zulke provinciaal-synoden gehouden. Zij werden welhaast de wetgevende macht, de hoogste rechtbank, niet alleen wat de kerkleer, maar ook wat de kerkinrichting en den eerdienst betrof.

De eerdienst was in den beginne zeer eenvoudig. Gelijk Paulus opkomt tegen het vieren van gezette tijden (Gal. IV: 8,9), zoo beschouwden de Christenen der derde eeuw alles, wat eenige overeenkomst had met den heidenschen eerdienst, als met het Christendom in strijd. Daar zij echter hun godsdienstig leven niet konden aankweken zonder uiterlijke vormen, ontstond langzamerhand een reeks van kerkelijke gebruiken en feesten, die zich alle aan de overlevering omtrent den persoon van Jezus aansloten. De avondmaalsviering bekleedde daarin de eerste en voornaamste plaats. Men vereenigde zich daartoe aan een liefdemaal, dat met de herdenking van Jezus' lijden en sterven besloten werd. Voor den Joodschen sabbat werd de eerste dag der week in de plaats gesteld, ter gedachtenis van Jezus' opstanding uit het graf. Welhaast werden daaraan bijzondere chris-

telijke feesten toegevoegd, het eerst het Paaschfeest. Over den juisten dag, waarop dit gevierd moest worden, en over de beteekenis van het feest werd tusschen 150 en 200 in de kerk van Klein-Azië en Rome heftig gestreden. Tegen het eind der derde eeuw begon men ook het Pinksterfeest te vieren: het Epifaniënfest reeds in de tweede eeuw, op den 6^{den} Januari, ter gedachtenis van het openbaar worden van den Messias bij den doop, in de kerk van het Oosten tevens als geboortefeest ter viering van Christus' verschijning in het vleesch. De gedenkdagen van den dood der martelaars werden gevierd in de gemeenten, waartoe zij behoord hadden. Eerst in de vierde eeuw werd de viering van Jezus' geboorte en hemelvaart nog daarbij gevoegd.

De doop werd tot in de laatste helft der tweede eeuw alleen aan volwassenen toegediend. Toen kwam allengs de kinderdoop in gebruik, die in het midden der derde eeuw reeds als noodzakelijk beschouwd werd. Daarenboven werden de gedoopten met olie gezalfd, en met handoplegging werd de plechtigheid besloten. De gewone godsdienstoefeningen bestonden uit gezang, gebed, voorlezing en verklaring van het Oude Testament, van de apostolische geschriften en ook van andere stichtelijke boeken. Op enkele dagen, vooral op Vrijdag, werd er gevast; in het eind der tweede eeuw had de kerk reeds haar altaar, hare offers en priesters; het ongehuwde leven was in eer, maar vrijwillig. Het huwelijk begon reeds kerkelijk gewijd te worden. De beenderen der martelaren werden als heilige relieken vereerd; naast een martelaar begraven te worden, beschouwde men als het hoogste voorrecht. In het algemeen nam de vereering der heiligen allengs zeer in omvang toe. Terwijl in de kerken geene beelden werden geduld, hielden de Christenen veel van godsdienstige zinnebeelden op hun huisraad, hunne zegelringen en grafzerken, als het kruisteeken, waaraan een bijzondere kracht werd toegekend, de herder, het lam, de duif, de visch, het schip, de lier, het anker.

3. De kerkleer kreeg voor het eerst een vasten vorm in de zoogenoemde apostolische geloofsbelijdenis of de twaalf artikelen des geloofs.

In den tijd der apostelen werd van hen, die zich met de christelijke gemeente verbonden, niet anders gevorderd dan het geloof, dat Jezus de Messias, de Christus, was (Rom. VI: 3; 1 Kor. I: 13). Langzamerhand werden echter andere geloofs-waarheden daarbij gevoegd, waarover niet allen eenstemmig dachten. Zoo breidde zich de kerkleer uit en kreeg een vasten vorm in de apostolische geloofsbelijdenis. Deze geloofsbelijdenis ontstond tusschen de tweede en de vijfde eeuw. De formule van den doop (Matth. XXVIII: 19), het geloof in den Vader, den Zoon en den heiligen geest, was daarvan de grondslag. De andere artikelen werden er allengs bijgevoegd, naar aanleiding van kerkelijke twisten over sommige geloofspunten, waardoor het noodig werd, uitvoeriger te doen blijken, wat tot de kerkleer behoorde en wat niet. Zij kreeg den naam van apostolische geloofsbelijdenis, omdat men haar hield voor de uitdrukking van de leer der apostelen. Later verbreedde zich het sprookje, dat zij door de apostelen zelven was vastgesteld. Niet in alle kerken was zij echter eensluidend. De kerkvader Rufinus, die een verhandeling over de belijdenis geschreven heeft, deelt haar in deze woorden mede:

„Ik geloof in God, den almachtigen Vader, en in Christus Jezus, zijn eeniggeboren zoon, onzen Heer, die geboren is van den heiligen geest uit de maagd Maria, gekruisigd onder Pontius Pilatus en begraven, ten derden dage is opgestaan uit den dood, is opgevaren ten hemel, gezeten is ter rechterhand Gods, vanwaar hij komen zal om de levenden en dooden te oordeelen; en in den heiligen geest, de heilige kerk, de vergeving der zonden, de opstanding des vleesches.”

De kerk van Rome bracht later een verandering in de belijdenis, zoodat het eerste artikel aldus luidde: „Ik geloof in God, den almachtigen Vader, den schepper van hemel en

aarde;" — en bij de omschrijving van Christus' persoon werd gevoegd: „de nederdaling ter helle;" terwijl de „kerk" later werd genoemd de „katholieke" of algemeene.

Met het vaststellen dezer kerkleer week de christelijke kerk nog verder af van het oorspronkelijk Christendom. Nooit hadden Jezus en zijne apostelen zoo iets bedoeld. De voorwaarden, die Jezus stelde om een burger van het Godsrijk te worden, waren niet anders dan gezindheden des harten: armoede van geest, zachtmoedigheid, barmhartigheid enz. (Matth. V: 3—10); over het algemeen was bij hem kinderzin, ootmoed, liefde de hoofdzaak. Daarin stemde Paulus met hem overeen. Hij roemt de liefde als het ééne noodige voor den Christen (1 Kor. XIII: 1—3); elken band, die des Christens vrijheid belemmert, beschouwt hij als een terugkeer tot het oude, tot het Jodendom (Gal. V: 1, 13, 14). De heilige geest is bij hem de eenige macht, waardoor de Christen zich moet laten besturen en waaruit alles voortkomt, wat het christelijk leven versieren moet (Gal. V: 22).

4. Ten gevolge van allerlei twisten, vooral over den persoon van Christus, nam de kerkleer allengs in uitgebreidheid toe.

In het eind der tweede eeuw had de kerk zich vereenigd in de opvatting van Christus als den zoon van God of Logos, (Joh. I: 1); terwijl allen, die, als de Ebionieten, zijn boven-menschelijke natuur niet erkenden of, als de Gnostieken, zijn menschelijke natuur in twijfel trokken, als ketters werden beschouwd en buiten de kerk gesloten. Maar welhaast deden zich nieuwe vragen omtrent den persoon van Christus voor. Zijn betrekking tot God en tot het mensdom wilde men nader bepalen. Daardoor ontstond een strijd, die jaren lang de kerk van het Oosten heeft in beweging gebracht.

Arius, presbyter van Alexandrië (321), leerde, dat de zoon van God door God geschapen is en dus aan hem onderge-

schikt. Athanasius, diaken van dezelfde gemeente, leerde, dat de Zoon eenswezend met den Vader is en van eeuwigheid door den Vader is voortgebracht. Keizer Konstantijn riep een kerkvergadering te Nicea bijeen, in 325, om dezen twist te beslechten; door haar werd de leer van Athanasius als de eenige ware erkend en tot kerkleer verheven. Allen, die haar niet geloefden, werden als kettters veroordeeld; Arius werd afgezet en verbannen. Maar de strijd was hiermee niet geëindigd. In 336 werd Arius teruggeroepen en Athanasius verbannen. Na beider dood werd nu eens de partij van den eerste, dan eens die van den laatste door de keizers van het Oosten en het Westen in bescherming genomen. In de vierde eeuw werden 13 conciliën gehouden, die Arius veroordeelden, 15 die hem verdedigden, 17 die de halve Arianen in bescherming namen, totdat de synode van Konstantinopel, in 381, voor goed de leer van Athanasius omtrent God den Vader, God den Zoon en God den heiligen geest, de zoogenoemde Drieënhheidsleer, als kerkleer vaststelde.

Daardoor was echter de rust in de kerk nog niet hersteld. Men had de godheid van Christus aangenomen, maar tevens zijn menschheid. Doch nu rees de vraag: In welke betrekking staan beide tot elkander, de goddelijke en de menschelijke natuur? Het antwoord was zeer verschillend, en wederom begon de strijd. Vooral in het begin der vijfde eeuw barstte hij in volle hevigheid los, toen Nestorius, patriarch van Konstantinopel, zich openlijk tegen de benaming van Maria als Moeder Gods verzette. Een kerkvergadering te Efeze zond hem in ballingschap; maar de oorzaak van den strijd was daarmee niet weggenomen. De twist duurde voort en verscheurde de Oostersche kerk in een aantal partijen. Andere vragen kwamen daarbij, zooals die, of Christus één wil of twee willen had gehad, een goddelijke en een menschelijke. Na tal van synoden, waarop men het niet eens kon worden, nam eindelijk, in 680, op een algemeene kerkvergadering te Konstantinopel, deze strijd een einde.

In het Westen werd in de vijfde eeuw strijd gevoerd over de vrijheid van den menschelijken wil in verband met het Godsbestuur. Augustinus, bisschop van Hippo in Afrika (395—430), predikte de leer der voorbeschikking van een deel des menschedoms tot zaligheid en van het overig deel tot rampzaligheid. Hij stelde het menschedom voor als door den zondeval beroofd van alle kracht ten goede. Alleen de goddelijke genade kan den mensch behouden; dat geschiedt door middel van de kerk. Doch nevens zijn barmhartigheid jegens hen, die hij tot het goede drijft, toont God zijn rechtvaardigheid in hen, die hij overlaat aan het bederf en den ondergang. De monnik Pelagius kwam daartegen op en leerde, dat de mensch ook na den zondeval een vrijen wil en de kracht tot goede werken behouden heeft en dat Gods genade en de kerkelijke sacramenten niet meer dan hulpmiddelen ter zaligheid zijn. Na een langen strijd werd de leer van Pelagius, op verscheidene Afrikaansche synoden, door den bisschop van Rome en het meerendeel der bisschoppen van de Westersche kerk veroordeeld, die van Augustinus tot kerkleer gestempeld. Door den keizer werd deze uitspraak bekrachtigd. Maar hiermee was ook deze strijd niet ten einde; want er waren ook zogenoemde halve Pelagianen, voor wie de leer van Augustinus te hard was om haar zonder eenig voorbehoud te omhelzen. Eerst in 550 had de leer van Augustinus ten volle gezegevierd. Later zou zij op nieuw een bron van verdeeldheid worden, vooral in ons vaderland.

Als wij vragen, wat nu de katholieke kerk, na al deze twisten, als de christelijke waarheid erkende, dan kunnen wij hare leer in de volgende trekken samenvatten, die nog heden de hoofdzaak uitmaken van de geloofsbelijdenis der Roomsche katholieke en der meeste Hervormde kerken:

De Vader, de Zoon en de heilige geest zijn drie onderscheidene personen, maar tevens één God; Christus is waarachtig mensch, maar tevens waarachtig God. De mensch is volmaakt geschapen, maar heeft door den zondeval zijn vrijheid verloren.

Door de erfzonde is het gansche menschdom voor God strafwaardig geworden; het is Gods genade alleen, die een deel van het verloren menschdom tot zaligheid heeft uitverkoren. De kerk met hare sakramenten is het middel om den mensch die goddelijke genade mede te deelen en liefde tot God bij hem te wekken door het geloof in Christus en zijn werk, vooral door geloof in het werk der verlossing, dat hij aan het kruis heeft volbracht.

5. Te midden van den strijd der partijen werden de oudste christelijke geschriften verzameld en tot één geheel, het Nieuwe Testament, vereenigd.

De geschriften, die wij in het Nieuwe Testament bezitten, zijn eerst langzamerhand tot één geheel verzameld. In den beginne bedienden zich de Christenen bij hunne godsdienstige samenkomsten van het Oude Testament; maar allengs ontstond de behoefte om daaraan de evangeliën en de brieven der apostelen toe te voegen. Het eerst vinden wij van een verzameling van christelijke schriften gewag gemaakt in de laatste helft der tweede eeuw; zij bestond uit vier evangeliën en 13 Paulinische brieven. Aan deze oudste verzameling zijn allengs de andere boeken van het Nieuwe Testament toegevoegd. Maar het duurde tot in het eind der vierde eeuw, eer onze tegenwoordige verzameling als grondslag des geloofs door de katholieke kerk werd aangenomen.

Vóór dien tijd hadden de verschillende gemeenten verschillende verzamelingen van christelijke geschriften. De keus werd door de omstandigheden en de bijzondere richting, die in elke gemeente heerschte, bepaald. De joodsch-gezinde Christenen wilden niets van de brieven van Paulus weten; de tegenstanders der Logos-leer verwierpen het evangelie van Johannes. Daarentegen waren weer andere geschriften, die niet in ons Nieuw Testament zijn opgenomen, zeer in aanzien, zooals de Openbaring van Petrus, de brief van Clemens Romanus, de brief van Barnabas, de Pastor van Hermas, de Handelingen van Paulus.

Reeds toen werd de apostolische afkomst betwijfeld van den brief aan de Hebreërs, den 2^{den} brief van Petrus, den 2^{den} en 3^{den} brief van Johannes en den brief van Judas. Door de meer verlichte Christenen werd ook de Openbaring van Johannes verworpen. Doch men begreep, dat er ook in dit opzicht eenheid in de kerk moest heerschen, en op het concilie van Karthago (397) werd het Nieuwe Testament, zooals wij het thans bezitten, als kanon vastgesteld. Daartoe behoorden dus de 4 evangeliën, de Handelingen der apostelen, 13 Paulinische brieven, de brief aan de Hebreërs, 7 katholieke of algemeene brieven (niet aan bijzondere gemeenten, maar aan de geheele christenheid gericht) en de Openbaring van Johannes. — Over de Evangeliën en de Handelingen der apostelen hebben wij reeds uitvoerig gesproken (Tweede ged. bl. 3 en 103). De overige boeken van het Nieuwe Testament verdienen nog eenige oogenblikken onze aandacht.

De eerste vier brieven van Paulus zijn gelegenheidsschriften; zij werden niet door hem vervaardigd voor het groote publiek, op de manier zooals thans een boek wordt uitgegeven, maar naar een bepaalde aanleiding en voor een beperkten kring van lezers. De brief aan de Romeinen werd omstreeks het jaar 59 geschreven, kort voordat Paulus Korinthe verliet om zich naar Jeruzalem op reis te begeven. Hij hoopte later de gelegenheid te hebben, de gemeente te Rome te bezoeken; daar dit echter thans nog niet gebeuren kon, wilde hij haar voorloopig daarvoor reeds een vergoeding geven in zijn schrijven. Daartoe deelt hij haar zijne denkbeelden omtrent het evangelie mede en stelt zijn verhouding tot het Joden- en Heidendom voor haar in het licht.

De twee brieven aan de Korinthiërs werden in het jaar 58 geschreven aan een gemeente, door Paulus gesticht, en naar aanleiding van verdeeldheden in die gemeente en andere wanordelijkheden, waarvan het gerucht tot hem was doorgedrongen. Beide brieven dienen om de eendracht en de zedelijkheid onder de leden der gemeente te bevorderen. In den tweeden brief komt hij ook op tegen vijanden, die zijn persoon en karakter in een verkeerd licht hadden geplaatst.

De brief aan de Galatiërs is het oudste geschrift van het N. T. Hij werd in het jaar 55 door Paulus geschreven, tot handhaving van zijn gezag als apostel. De joodsch-christelijke partij had het hoofd opgestoken en haar invloed in de gemeente van Galatië doen gelden; het vrijzinnig standpunt van Paulus had zij aangetast en zijn apostolische waardigheid betwist. Met ernst en kracht komt hij tegen zijne vijanden op en doet de tegenstrijdigheid uitkomen van geheel de joodsch-christelijke richting.

De overige brieven, die den naam van Paulus dragen, behelzen grootendeels vermaningen, naar aanleiding van de bijzondere behoeften der gemeenten, aan welke zij gericht zijn. De zoogenoemde pastorale (herderlijke) brieven, aan Timotheüs en Titus, zijn geschreven in het midden der 2de eeuw, toen de katholieke kerk reeds aan het opkomen was. De inhoud van den brief aan de Hebreërs is een uiteenzetting van de voortreffelijkheid der nieuwe boven de oude bedeeing, van het Christendom boven het Jodendom.

Ook de andere brieven, die in het Nieuwe Testament voorkomen, zijn niet afkomstig van de mannen, wier namen zij dragen. De schrijver van den brief van Jakobus doet zich voor als dien broeder des Heeren (zie Gal. I: 19), die een der zuilen van de Jeruzalemsche gemeente wordt genoemd (Gal. II: 9—12). De brief is in het jaar 80 geschreven en kan dus niet van dezen Jakobus afkomstig zijn, die toen reeds lang den marteldood gestorven was. De eerste brief van Petrus is iets ouder dan de brief van Jakobus; de tweede brief van Petrus werd eerst in de helft der tweede eeuw geschreven. Uit dienzelfden tijd dagteekenen de brieven van Johannes en Judas.

Het laatste bijbelboek, de Openbaring van Johannes, behoort tot een soort van geschriften, zooals er meer zijn vervaardigd in de eerste en tweede eeuw. Het bevat dichterlijk-profetische voorstellingen, meestal een navolging van de vizioenen in het boek Daniël. De bedoeling daarvan is, de ont-

wikkeling en de zegepraal van het Christusrijk op aarde te schetsen. Het boek is geschreven in het jaar 68, kort vóór de verwoesting van Jeruzalem, en werd vroeger algemeen aan den apostel Johannes toegekend. — Over het algemeen kunnen wij zeggen, dat de kerk zeer gelukkig is geweest in de keus der boeken, die zij van belang voor de gemeente heeft geacht. Aan de vereeniging dier boeken tot één geheel hebben wij het te danken, dat er zooveel van de oudste christelijke letterkunde bewaard is gebleven.

6. De zegepraal der christelijke kerk over het heidendom, waartoe vooral de kerkvaders veel hebben bijgedragen, gaf aanleiding, dat vele heidensche gebruiken in de christelijke kerk zijn overgegaan.

De pogingen van Julianus den afvallige om het heidendom te doen herleven waren mislukt, omdat het heidendom geen innerlijk leven meer bezat. Keizer Theodosius roeide (381) door strenge maatregelen de laatste overblijfselen van den godsdienst der oude wereld uit; hij werd daarin geholpen door den ijver van dweepzieke moniken en volkshoopen, die, op aanstoken hunner bisschoppen, vooral van Cyrillus, patriarch van Alexandrië, de prachtigste heidensche tempels, zooals het Serapeion te Alexandrië, verwoestten en de edele Hypatia in dezelfde stad (416) ombrachten. In het begin der vijfde eeuw had zich het Christendom over het gansche Romeinsche rijk verbreid en maakte ook daarbuiten, in het Westen onder de Germaansche volken, in het Oosten in Abyssinië, Armenië, Perzië, belangrijke vorderingen. Wel was deze snelle verbreiding voor een groot deel het gevolg der tijdsomstandigheden; maar nooit zou het Christendom de wereld hebben veroverd zonder de innerlijke kracht, den geest der weldadigheid en liefde en de verheven denkbeelden, die het in zich droeg.

Tot de zegepraal van het Christendom werkten vooral de mannen mede, die om hun hooge plaats in de kerk den naam van kerkvaders ontvangen hebben. Onder de oudste

kerkvaders verdienen genoemd te worden: Irenaeus, een leerling van Polykarpus, sedert 177 bisschop van Lyon, die het Christendom met de wijsbegeerte in overeenstemming trachtte te brengen; Tertullianus, presbyter te Karthago (190—220), een man van een streng en somber karakter, een aanhanger van het Montanisme; Cyprianus, een leerling van Tertullianus, sedert 248 bisschop van Karthago, ijverig voorstander van de eenheid der katholieke kerk; hij onderging voor zijn geloof den marteldood in 258; Athenagoras, de stichter der Apologetenschool; Clemens van Alexandrië, die zich eerst op mannelijken leeftijd tot het Christendom bekeerde en toen zijne wijsgeerige voorstellingen aan het Christendom dienstbaar trachtte te maken; Origenes, van Alexandrië (185—254).

Origenes was een man van ijzeren vlijt en een vast karakter; naar waarheid en heiliging was zijn voortdurend streven gericht. Zijn vader liet hem, toen hij nog een knaap was, dagelijks een gedeelte uit den Bijbel van buiten leeren, en de knaap rustte niet, voordat hij den zin er van goed verstond. Als jongeling onderscheidde hij zich door een dweepzieke vroomheid, zoodat hij tijdens de vervolging der Christenen onder Septimius Severus niets vuriger dan de martelaarskroon begeerde. Toen zijn vader in de gevangenis was geworpen en gedood, kon zijn moeder hem daarvan alleen terughouden door zijne kleederen te verbergen. Een rijke vrouw nam hem tot zich en spoedig was hij in staat in zijn onderhoud te voorzien. Op zijn 18de jaar werd hij reeds tot bestuurder der katechetenschool van Alexandrië aangesteld. Vele vervolgingen had hij nu te verduren; maar zijn geloof hield hem staande. Door zijne reizen naar Rome, Griekenland en Klein-Azië leerde hij de verschillende opvattingen van het Christendom kennen en toonde daarbij de grootste verdraagzaamheid. Had hij vroeger den Bijbel al te letterlijk opgevat, thans verviel hij in de allegorische manier van Bijbelverklaring. Nog op mannelijken leeftijd leerde hij Hebreeuwsch, om het Oude Testament in de oorspronkelijke taal te kunnen lezen. Groote verdienste heeft hij zich voor de uitlegging des Bijbels verworven. Hij vormde

een school van jonge mannen, die hij tot Christenleeraars opleidde. Vele schriften zijn van hem bewaard gebleven, en daardoor heeft hij een belangrijken invloed geoeffend op de kerk van zijn tijd en van de volgende eeuwen. Maar hij had vele vijanden, die hem zijn roem benijdden. Onder Decius werd hij in de gevangenis geworpen, en zijn dood (254) was waarschijnlijk het gevolg der martelingen, die hij had ondergaan.

De kerkvaders van den lateren tijd (de vierde en vijfde eeuw) ontvingen hun vorming in de godgeleerde scholen te Alexandrië en Antiochië. Uit de eerstgenoemde school zijn voortgekomen: Athanasius, die vooral op dogmatisch gebied heeft uitgemunt, Gregorius van Nyssa, die in geleerdheid en geestesrichting den grooten Origenes evenaarde, Basilius, de groote bijgenaamd, metropolitaan-bisschop van Césaréa, een voorstander van de wetenschap, zoowel als van het monnikwezen, Gregorius van Nazianze, de theoloog, die zich vooral als redenaar heeft onderscheiden, Eusébius van Césaréa, de kerkgeschiedschrijver, Ambrosius, aartsbisschop van Milaan, een man van een ernstig en onafhankelijk karakter, de vriend van Augustinus.

Uit de school van Antiochië die door Lucianus, presbyter dier stad, schijnt gesticht te zijn, kwamen voort: Eusébius, bisschop van Emesa, Cyrillus, bisschop van Jeruzalem, Efraëm, de profeet der Syrische kerk, Diodorus, bisschop van Tarsus, en Theodorus, bisschop van Mopsuesta.

Verder komen onder de beroemde kerkleeraars in aanmerking: Synésius, leerling van Hypatia en bisschop van Ptolemaïs; Epifanius, een tegenstander van Origenes; Hieronymus, die zich als uitlegger des Bijbels en door zijn voorliefde voor het monnikwezen onderscheiden heeft; Rufinus, die den roem van Origenes in het Westen verbreidde. Een grooten naam hebben zich eindelijk nog als kerkvaders verworven: Augustinus in het Westen en Chrysostomus in het Oosten.

Augustinus (354—430), bisschop van Hippo Regius, maakte zich in zijn jeugd, tot groote smart van zijn vrome moeder, Monica, aan vele afdwalingen schuldig, maar werd na

allerlei ervaringen een oprecht Christen; hij wordt als de stichter der theologie in het Westen beschouwd, gelijk Origenes van die in het Oosten. Zijn invloed duurde tot lang in de middeleeuwen, ja duurt tot in onze dagen voort. Chrysostomus (344—407), bisschop van Konstantinopel, is door zijn welsprekendheid zoowel als door zijne wederwaardigheden beroemd geworden. Hij muntte uit door een edel en zachtmoedig karakter en was onverbiddelijk streng tegen de uitspattingen van het hof. Terwijl zijn gemeente hem hoog vereerde en innig liefhad, haalde hij zich door zijn eerlijkheid en waarheidsliefde de vijandschap van vele bisschoppen en de ongenade van keizerin Eudoxia op den hals en bracht de laatste jaren van zijn leven in ballingschap en armoede door. Vele zijner redevoeringen zijn bewaard gebleven.

Tegenover deze lichtzijde der kerk, haar snelle uitbreiding en haar reeks van beroemde hoofden, stond echter een schaduwzijde. De snelle voortplanting van het Christendom had ook nadeelige gevolgen. Vele werden alleen in naam Christenen, terwijl zij nog heidenen waren in het hart, en vandaar kwam het, dat allerlei heidensche gebruiken allengs de kerk binnenslopen. Dit bleek vooral in den openbaren eerdienst, die al meer en meer van den oorspronkelijken eenvoud der eerste gemeenten begon af te wijken. Vrome keizers wedijverden in het bouwen van prachtige kerken (de Sophiakerk te Konstantinopel); de gereedschappen, bij de godsdienstoefening in gebruik, werden steeds kostbaarder; de priesters kregen een eigen kleeding; zij begonnen zich door het afscheren van het hoofdhaar te onderscheiden van de leeken; zij namen den wichelaarsstaf van de Romeinsche augures over en veranderden dien in een bisschopsstaf. De feesten en kerkelijke plechtigheden, waskaarsen, wierook, kerkmuziek kwamen in gebruik; de prediking kreeg een meer kunstigen vorm; te Konstantinopel werd zelfs de luide toejuicing uit den schouwburg in de kerk overgenomen. Aan de zoogenaamde sakramenten werd een geheimzinnige kracht toegeschreven; het avondmaal

kreeg de beteekenis van een offer. Nevens de aanbidding van éénen God, werd een aantal heiligen vereerd. De hoogste plaats onder de heiligen werd reeds in de vierde eeuw door Maria ingenomen, de moeder Gods, zooals zij na den Nestoriaanschen strijd algemeen wordt genoemd. Met de vereering der heiligen werd spoedig de gewoonte verbonden om hunne overblijfsels, hunne beenderen en andere voorwerpen, zooals het kruis van Christus (Helena), als heilig te vereeren. Het kruisteecken kwam ook reeds spoedig in gebruik. De vereering van beelden is van later dagteekening.

Dezelfde oorzaken, die al deze misbruiken in de kerk deden ontstaan, riepen ook het kluzenaars- en monnikleven te voorschijn. Velen gevoelden zich in de kerk, die den geest der wereld in zich opgenomen had, niet meer te huis. Hunne godsdienstige behoeften werden door haar niet bevredigd. Op een andere wijze zochten zij aan de eischen van het Christendom te beantwoorden. Zij trokken zich van de wereld terug, onthielden zich van het huwelijk en van alle genoegens des levens; ja, eindelijk zonderden zij zich geheel en al van de maatschappij af, om hunne dagen in de eenzaamheid door te brengen en zich onverdeeld aan vrome overdenkingen te wijden. Antonius was de eerste kluzenaar (207); Pachomius stichtte de eerste vereeniging van monniken, het eerste klooster (340). Met groote snelheid verbreidde zich het monnikleven door alle landen heen, vooral in Egypte en Syrië, Klein-Azië en Armenië. In het Westen werd het door Athanasius bevorderd. In hare ongerijmdheid openbaarde zich deze zucht naar afzondering in Simeon den zuilbewoner (420), die jaren achtereen op een hooge zuil in de open lucht leefde en door velen werd nagevolgd. Het kluzenaars- en kloosterleven ging uit van een goed beginsel, namelijk van den tegenzin tegen den wereldlijken geest, die in de kerk was binnengeslopen; maar zeer spoedig onttaardde het in een kweekplaats van allerlei ondeugden. Vele monniken kenmerkten zich door dweepzucht

en heerszucht; zij waren dikwijls een gevaarlijk wapen in de handen der geestelijkheid voor den staat en de kerk, vooral in het Oosten. In het Westen waren de monniken van een beter karakter. Er kwam orde in hunne samenleving door de stichting van Benediktus van Nursia (529), die in Italië de eerste monnikorde in het klooster Monte-Cassino in het leven riep, aan een bepaalden regel en een eeuwige gelofte gebonden. Vooral hierdoor onderscheidde zich deze orde, die der Benediktijnen genaamd, dat de monniken godsdienst en arbeid, wetenschap en een strenge leefwijze met elkaar verbonden. Door het afschrijven van boeken hebben zij zich zeer verdienstelijk gemaakt en menig belangrijk geschrift voor den ondergang bewaard. Spoedig echter kregen zij grondbezit, rijkdom, voorrechten van stand en staatsrecht. Daardoor veranderde het monnikwezen allengs geheel van karakter.

HOOFDSTUK XIX.

DE KERK DER MIDDELEEUWEN EN DE GODSDIENST VAN MOHAMMED.

1. De groote volksverhuizing, die een aanvang nam in 375, opende een nieuwe toekomst voor de kerk, door de zegepraal van het Christendom over de nieuwe bevolking van Europa.

Al had de kerk, sedert het Christendom tot staatsgodsdienst verheven was, een belangrijken invloed op de Grieksch-Romeinsche wereld geoeffend, die wereld was te verouderd, dan dat de bezielende geest van den jeugdigen godsdienst haar geheel en al kon doordringen. De kerk liep gevaar om reeds in de vierde eeuw tot een doode rechtzinnigheid en een geesteloozen vormendienst te vervallen, toen haar een nieuw bloed werd ingestort door de volken, die tegen het eind der vierde

eeuw ons werelddeel binnendrongen. Het waren de Gothen, Vandalen, Alanen, Suëven, Burgunders, die, door de Hunnen verdreven, een nieuwe woonplaats in Europa zochten.

Door deze nieuwe volken, die zich over geheel westelijk Europa verspreidden, ging het Westersch Romeinsche rijk, dat sedert 395, na den dood van Theodosius, van het Oostersch rijk was losgescheurd, te gronde (476) en trad daar een nieuwe maatschappij in het leven. Zeer spoedig werden deze volken voor het Christendom gewonnen. De reden daarvan is hierin te zoeken, dat zij voor een deel reeds Christenen waren, toen zij zich in het Romeinsche rijk nederzetten. Vóór 350 had Ulfilas, een Christen, die bij gelegenheid van een inval in het Romeinsch gebied door de Gothen gevangen was genomen, onder hen het Christendom gepredikt. Aan hem wordt de uitvinding van het Gothisch letterschrift toegeschreven en een vertaling van den Bijbel in de Gothische taal. Door de Gothen werd het Christendom aan de andere volksstammen medegedeeld. Zij begonnen met de Ariaansche leer te belijden, die door de kerk veroordeeld was; in den loop der vijfde eeuw gingen zij echter tot de katholieke kerk over.

Toen de Frankische koning Klovis in het jaar 496 het Christendom aannam, volgde zijn volk, en ook de door hem overwonnen Allemannen, allengs zijn voorbeeld. In Engeland was het Christendom reeds doorgedrongen; maar de oorspronkelijke bevolking werd, van 459 af, door de Angelsaksers naar het gebergte verdreven. Het gelukte den abt Augustinus sedert 596, de Angelsaksers tot het Christendom te brengen, terwijl reeds een eeuw vroeger de Schot Patricius in Ierland en Schotland met veel vrucht den nieuwen godsdienst gepredikt had. Uit Ierland kwamen de eerste evangeliepredikers Duitschland binnen, waar slechts in enkele streken eenige sporen van het Christendom aanwezig waren. Columbanus en zijn leerling Gallus bezochten de Franken en Burgunders, stichtten kloosters en voerden landbouw en handwerken in.

Emmeranus, Ruprecht en Corbinianus predikten in Pommeren, Oostenrijk en Beieren; Ansharius werd de apostel van het Noorden, en Bonifacius (Winfried) de apostel der Duitschers. De laatstgenoemde heeft zich vooral door zijn uitgebreide werkzaamheid onderscheiden. Hij was de eerste bisschop, die een eed van trouw aan den paus (Gregorius II) aflegde, zonder dat hij tot diens diocese behoorde. Daardoor heeft hij medegewerkt om ook in andere landen de pauselijke opperheerschappij te bevorderen. In Hessen trad hij als evangelieprediker op. Daar stond, in de nabijheid van Geismar, een groote eik, die als heilig vereerd werd. Bonifacius hieuw hem omver en, toen hij daarop niet, zooals de heidenen verwachtten, door vuur van den hemel gestraft werd, verloren zij hun eerbied voor de goden en gaven aan zijn prediking gehoor. Van den eik werd een kapel gebouwd, toegewijd aan Petrus. Met niet minder kracht arbeidde Bonifacius in Thuringen. Onder zijne helpers worden genoemd: Gregorius, Burchard, Lulus, Wilibald en anderen, ook vrouwen, als Chunchill, Chunetried, Tekla, Leoba en Walpurgis. Nadat hij onder paus Gregorius III tot aartsbisschop verheven was, begaf hij zich naar Thuringen en stichtte daar vele kerken en kloosters, voorts naar Beieren, waar hij verscheidene bisschoppen aanstelde. Een zijner belangrijkste stichtingen was het klooster te Fulda, dat grooten invloed op de ontwikkeling en beschaving van Duitschland geoefend heeft. In 745 werd hij aartsbisschop van Mentz en zalfde Pepijn tot koning van het Frankische rijk.

Ook in ons vaderland heeft Bonifacius veel aan de voortplanting van het Christendom toegebracht. Wij mogen onderstellen, dat onze voorouders tusschen de vierde en de zevende eeuw reeds min of meer met het Christendom bekend werden. Al bestaan hiervoor geene rechtstreeksche bewijzen, de nabijheid der kerken van Trier, Keulen en Tongeren geeft ons genoegzamen grond tot dat vermoeden. De stichter der eerste Christenkerk op onzen vaderlandschen bodem was Dagobert I,

sedert 630 koning van het Frankische rijk; hij behaalde een overwinning op de Friezen en kreeg daardoor Utrecht in bezit, dat hij met een »kerkje,» zooals het in de oude oorkonde heet, verrijkte. Later werd dit kerkje door de Friezen verwoest, toen zij Utrecht heroverd hadden. Maar het Christendom konden zij niet uitroeien. Het werd sedert 631 onder de Friezen gepredikt door Amandus, in de omstreken van Gent, in Limburg en Zeeuwsch-Vlaanderen door Livinus, een Ier, en Eligius, bisschop van Noyon. Bij gelegenheid van een oorlog tusschen de Franken en Friezen trok Eligius zich het lot der krijgsgevangenen aan, die den Friezen in handen vielen en dan als slaven werden verkocht. Een aantal dier slaven, soms honderd te gelijk, kocht hij los en gaf hun de vrijheid.

In het jaar 678 bezocht Wilfried, een Angelsaksisch monnik, op een reis naar Rome, ons vaderland en maakte van de gastvrijheid van Adgil I, koning der Friezen, gebruik om het Christendom onder zijn volk te prediken. Zijn woord vond ingang bij aanzienlijken en geringen. Hij legde den grondslag voor de Nederlandsche kerk, die door Willebrord en Bonifacius gesticht is. Vooral Willebrord verdient de stichter der kerk van ons vaderland te heeten. Ook hij was een Angelsakser van geboorte, een leerling van Wilfried; in 692 kwam hij met een elftal vrienden herwaarts en begon in het volgend jaar zijn zendingsarbeid onder de Friezen. In 694 behaalde Pepijn een overwinning op de Friezen, die door Radboud werden aangevoerd. Hij maakte zich van een groot deel van Friesland meester, zond Willebrord naar Rome, om tot aartsbisschop van Friesland gewijd te worden, en schonk hem bij zijn terugkomst de stad Utrecht tot zetel. Toen echter Pepijn gestorven was, schudde Radboud het juk der overheersching af, heroverde zijne landen, verwoestte de kerken te Utrecht en elders en stelde daarvoor afgodstempels in de plaats. Willebrord werd met zijne monniken en priesters uit Utrecht verdreven.

In 716 kwam Bonifacius in ons land. Vergeefs poogde hij

echter Radboud gunstig voor het Christendom te stemmen en moest onverrichter zake naar Engeland terugkeeren. In 718 reisde hij naar Rome, om van den paus de opdracht tot een zending onder de heidenen te ontvangen. Met die opdracht en een aantal relieken keerde hij in 719 terug. De dood van Radboud stelde ons land weer voor de predikers van het Christendom open. Van deze gunstige omstandigheid maakten Willebrord en Bonifacius gebruik om in de omstreken van Woerden, Weesp en Velzen het evangelie te verkondigen. Na drie jaren met vrucht gearbeid te hebben, ging Bonifacius naar Duitschland, doch kwam in 755 weer, predikte in Friesland, maar werd daar spoedig bij Dokkum vermoord. Zijn dood werd door de naburige Christenen gewroken en Radboud II gedwongen om Friesland te ontvluchten; hiermee nam de tegenstand der Friezen tegen het Christendom een einde. Op de plaats, waar Bonifacius gestorven was, werd een kerk gebouwd. Zijn lijk was naar Fulda gebracht en daar begraven.

Toen ook de Friezen zich aan de zegevierende wapenen van Karel den Groote moesten onderwerpen (775), werd ons vaderland bij het Frankische rijk ingelijfd en daarmee was de christelijke kerk voor goed gevestigd.

2. Een nieuwe vijandige macht kwam in het begin der 7^e eeuw tegen het Christendom op in den godsdienst van Mohammed.

Toen de Joden hun volksbestaan reeds verloren hadden, leefden in Arabië de nakomelingen van Ismaël nog altoos in stammen voort, zonder een vereenigd volk uit te maken. Elke stam had zijn eigen godheid. Gezamenlijk vereerden zij een zwarten steen, die in een tempel bewaard werd. Een stad verhief zich daaromheen; het was de stad Mekka. Hier werd in 571 de man geboren, die een grooten invloed oefenen zou op een aanzienlijk deel van het mensdom; zijn naam was Mohammed. Zijne ouders had hij vroeg verloren; hij werd door zijn grootvader en, toen ook deze stierf, door een oom opgevoed,

een edelmoedig man, maar die te arm was om in de behoeften van zijn gezin te voorzien. Mohammed werd herder, om zijn brood te verdienen. Op zijn 24ste jaar ging hij, als handelsreiziger, in dienst bij een rijke weduwe, Chadidja, met wie hij weldra in het huwelijk trad. Van zijn moeder had hij een prikkelbaar gestel geërfd en bezat een in zichzelf gekeerd, somber, mijmerend karakter; daarenboven had hij een zeer levendige verbeelding. Al deze oorzaken te zamen deden hem in godsdienstige overpeinzingen vervallen; hij sprak met allen, die hij ontmoette, over godsdienstige vragen, ook met Joden en Christenen. Zoo kreeg hij langzamerhand een eigenaardige opvatting van den godsdienst, waarbij hij zich op goddelijke openbaringen beriep, die hij in droomen en gezichten meende ontvangen te hebben. Deze droomen en gezichten waren het gevolg van erge toevallen, waaraan hij leed. Hij zonderde zich met zijn gezin buiten Mekka af in een eenzame, dorre woestijn; daar bereidde hij zich voor het werk, dat hij welhaast aanvaardde. Eerst wist hij zijne huisgenooten van zijn goddelijke zending te overtuigen; daarna trad hij onder zijn volk op als profeet.

De prediking van Mohammed was hoogst eenvoudig; hij leerde, dat er één eenig God is, de schepper van hemel en aarde, de rechtvaardige rechter, die in een volgend leven de goeden beloont en de kwaden straft. Hij wekte voorts tot het gebed, tot reinigingen en aalmoezen op en tot het erkennen van hem als Gods gezant, wien ieder moest gehoorzamen. Van het Jodendom en Christendom (zooals dit door de Nestorianen werd opgevat) maakte hij gebruik en ontleende daaraan, wat hij voor zijn volk geschikt achtte. Zijne profetieën werden bewaard in den Koran, die later als een heilig boek door zijne volgelingen werd vereerd.

Tien jaren lang had hij met veel tegenstand te kampen; hij werd zelfs vervolgd en moest uit Mekka vluchten. Nu zette hij zich te Medina neer. Van deze vlucht (622) dagteekenen zijne volgelingen hunne tijdrekening. Zij was het begin van

den bloei van het Mohammedanisme, dat door de kracht der wapenen zegevierde en nu eerst begon zich voor een goddelijke openbaring uit te geven. De tien laatste jaren van Mohammeds leven waren die van een krijgsoverste. In 630 veroverde hij Mekka en voorts bijna geheel Arabië. Zijne opvolgers, de Kalifen, zetten zijn arbeid voort. Vooral Omar bracht veel aan de zegepraal van het Mohammedanisme toe. Bij zijn dood, in 644, waren Syrië, Palestina, Perzië en Egypte door de Mohammedanen veroverd. Een eeuw later hadden zij geheel de kust van Afrika in bezit en een koninkrijk gesticht in Spanje. De drie hoofdsteden van het Christendom, Jeruzalem, Alexandrië en Carthago, waren in hun macht. Zij zouden geheel Europa overstroomd hebben, indien niet het zwaard van Karel Martel hen aan de monden der Loire had gestuit (722).

In de landen, waar het Mohammedanisme zegevierde, ging het Christendom te gronde. Het had daar geen genoegzame kracht in zichzelf om aan de wapenen der veroveraars weerstand te bieden. Het had zich met het heidendom vermengd en was ontaard in een vereering van heiligen en beelden, in de aanbidding van een drieëenigen God. Het Mohammedanisme daarentegen had de afgoderij geheel vernietigd en trad op met een streng ééngodendom en een zeer eenvoudigen eerdienst. Vandaar, dat de meeste Christenen, ook waar zij vrijheid hadden om te midden der Mohammedanen hun eigen godsdienst te blijven belijden, tot den godsdienst der veroveraars overgingen. Het was een ernstige vermaning, die door deze gebeurtenissen aan de christelijke kerk werd gericht, om terug te keeren tot de eenvoudige en zuivere beginselen, die de stichter van het Christendom had verkondigd. Doch het was elders, dat de kerk hare kracht tegen den vijand zocht. Door de wapenen was zij beroofd van een deel harer heerschappij; met de wapenen trachtte zij het verlorene grondgebied te heroveren.

3. Vooral door de kruistochten, die een belangrijken invloed oefenden op de maatschappij en de kerk, werd de voortgang van het Mohammedanisme gestuit.

Onder de landen, die voor het zwaard der Mohammedanen hadden moeten bukken, behoorde ook Palestina. Sedert de vierde eeuw was onder de Christenen de gewoonte ontstaan om, als teeken van vroomheid, een reis te doen naar de heilige plaatsen, die door den voet van Jezus betreden waren, vooral naar Jeruzalem en de omstreken. Tot nog toe hadden de pelgrims die tochten ongehinderd kunnen volbrengen; maar zoodra het Joodsche land in het bezit der Turken was, ondervonden zij allerlei moeilijkheden en werden zij dikwijls mishandeld. Hierover kwamen telkens nieuwe klachten naar Europa en wekten het verlangen, dat Palestina van het juk der vreemde overheersching bevrijd mocht worden. Deze wensch werd tot daad, toen de kluzenaar Peter van Amiens Europa doortrok en overal verhaalde, wat hem door de Turken was aangedaan. Paus Urbanus II maakte gebruik van de gunstige stemming des volks, daardoor te weeg gebracht, en in het jaar 1095 werd op een kerkvergadering tot den eersten kruistocht besloten. Kruistochten werden zij genoemd, omdat elk, die daaraan deelnam, een rood kruis op den schouder had. Maar met den treurigsten uitslag werden die eerste pogingen om het heilige graf te heroveren bekroond. Duizenden menschen verloren op de reis naar het Oosten het leven. Eindelijk gelukte het, in 1099, aan een leger van Franschen en Nederlanders, onder Godfried van Bouillon, het doel te bereiken. Zij veroverden Jeruzalem onder het vergieten van stroomen bloeds en het plegen van ongehoorde wreedheden, terwijl zij meenden daarmede een Gode welgevallig werk te verrichten. Te Jeruzalem werd een christelijk koninkrijk gesticht, door verscheidene christelijke vorstendommen, Edessa, Antiochië en andere, omgeven. Tot 1144 bleef dit koninkrijk bestaan; toen werd Edessa door de Turken heroverd.

Op aandringen van Bernhard van Clairvaux riep de paus tot een nieuwen kruistocht op, die door Koenraad III, Keizer van Duitschland, en Lodewijk VII, koning van Frankrijk, werd aangevoerd. Deze tweede kruistocht (1147—1149) mislukte geheel. De derde, naar aanleiding der verovering van Jeruzalem door Saladijn, had denzelfden uitslag, eerst onder Frederik Barbarossa, in 1180—90, en na diens dood onder Filips August II en Richard Leuwenhart, in 1190 en 91. Geen ander gevolg had de vierde en vijfde kruistocht, al werd Jeruzalem door Frederik II veroverd (1228). Verschillende tochten op minder uitgebreide schaal werden in de tusschenliggende jaren ondernomen en, toen Lodewijk IX, de heilige, in een tocht tegen Egypte (1248), met zijn leger gevangen werd genomen en, in 1270, bij de belegering van Tunis stierf, was de geestdrift voor deze ondernemingen voorbij; zij hadden haar tijd gehad en zijn later nooit meer hernieuwd geworden.

Het eigenlijk doel van deze kruistochten, de verovering van het heilige land, werd niet bereikt; de zedelijkheid werd er niet door bevorderd; met den godsdienst der liefde en der zachtmoedigheid waren zij in lijnrechten strijd. Maar groot was hun invloed op de maatschappij en de kerk. De volken van West-Europa werden daardoor nauwer met elkaar verbonden; de aanraking met andere volken deed hen een nieuwen blik op de wereld slaan en nieuwe middelen verwerven tot ontwikkeling van den geest en tot veraangenaming van het leven; wetenschap en kunst, handel en nijverheid begonnen van toen af allerwege te bloeien. De belangstelling van het volk voor de priesters ging over op de ridders. De dichters namen hun stof niet meer uit de wereld der verbeelding, maar uit het werkelijk leven. Van dezen tijd dagteekent de afschaffing der lijfeigenschap en de opkomst van den zoogenoemden derden stand, die voor de ontwikkeling der Europeesche volken van zoo groote beteekenis geworden is. En voor de kerk droegen de kruistochten deze vrucht, dat daardoor de macht der pausen

van Rome over vorsten en volken aanmerkelijk toenam en de geestelijken hun gezag en hunne rijkdommen vermeerderd zagen.

+ Intusschen was het gevaar, dat Europa van de Mohammedanen te vreezen had, voorloopig geweken. Later bedreigden zij nog meermalen de christelijke volken; in 1453 namen de Turken Konstantinopel in en maakten daardoor een eind aan het Grieksche keizerrijk; vandaar drongen zij zelfs tot Hongarije door en brachten Duitschland meer dan eens in gevaar. Maar thans, na het eind der kruistochten, was voor een tijd aan hunne veroveringen paal en perk gesteld. De reden, dat hun toenemende macht zoo spoedig weer tot staan kwam, was hierin gelegen, dat de godsdienst van Mohammed zich alleen door de kracht der wapenen had verbreid en nu, terwijl de geestdrift voor het heilige land den moed der Europeesche volken had doen ontwaken, voor diezelfde kracht bezwijken moest. Uit Spanje werden de Mohammedanen allengs geheel verdreven; maar in het Oosten breidden zij hunne heerschappij steeds verder uit, vooral in het midden en zuiden van Azië en in Afrika.

Men schat het aantal belijders van den Islam (toewijding aan God), zooals de Mohammedanen hun godsdienst noemen, tegenwoordig, in Azië, Afrika en Europa, op 100 millioen, waarvan 2 millioen in het Russische rijk, tusschen 16 en 20 millioen in Indië. Dagelijks wordt het Islamisme in den Indischen archipel en in Afrika nog voortgeplant door bedevaartgangers, kooplieden, zeeroovers en ijveraars van allerlei stand. In Perzië is het zoo goed als gestorven. Het heeft zijn hoofdzetel tegenwoordig in het Turksche rijk en staat onder het oppergezag van den Sultan. Het bezit een aantal tempels of moskeeën; alleen Damaskus telt er meer dan 300; de tempel te Mekka mag door niemand, die geen Muzelman is, betreden worden. De bedienaars van den godsdienst zijn in vijf klassen verdeeld. De Vrijdag is de rustdag der Mohammedanen. In Turkije zijn niet minder dan 32 monnikorden; de monniken dragen den naam van Derwisjen, wier onzinnige dansen

bekend zijn. Volgens het getuigenis van bevoegde beoordeelaars, die het Islamisme van nabij hebben leeren kennen, is het nog altijd een groote hinderpaal voor den voortgang van het Christendom en zal dit nog lang blijven.

HOOFDSTUK XX.

DE KERK DER MIDDELEEUWEN EN HET ROOMSCH-KATHOLICISME.

I. Na de scheuring van het Romeinsche rijk in twee deelen, in het eind der 4^e eeuw, werd de verwijdering tusschen de kerk van het Oosten en die van het Westen steeds grooter, zoodat er eindelijk in de 11^e eeuw een volkomen scheiding plaats had tusschen de Grieksche en de Roomsche kerk.

Wij hebben vroeger (blz. 17) gezien, dat zich de bisschoppen in de hoofdsteden (metropolitaan-bisschoppen), vooral die van Jeruzalem, Rome, Antiochië, Alexandrië en Konstantinopel, allens boven de anderen in waardigheid verheven en de bisschop van Rome, wegens de belangrijkheid van deze stad in de staatkundige wereld, welhaast de aanzienlijkste plaats innam. Het concilie van Konstantinopel (381) kende aan den bisschop dezer stad den tweeden rang toe; doch het concilie van Chalcedon (451) stelde beiden gelijk. Sedert dien tijd had er een wedijver plaats tusschen de genoemde bisschoppen, om zich de een boven den ander te verheffen. Verscheidene kerkvaders werkten mede om het gezag van den bisschop van Rome boven dien van Konstantinopel te bevorderen; andere gebeurtenissen brachten daartoe het hare bij, vooral de uitnemende hoedanigheden van enkele Roomsche kerkvorsten, zooals Leo I en Gregorius I. Deze verheffing van Rome werd door den patriarch van Konstantinopel met leede oogen aangezien en hij

toonde zich ongenegen om zich aan de besluiten van Rome's bisschop te onderwerpen. Vandaar telkens hernieuwde botsingen tusschen de twee geestelijke machten. In het eind der 5de eeuw had er reeds een scheuring tusschen de beide kerken plaats, die echter in het begin der volgende eeuw weer geheeld werd. Deze onzekere toestand duurde voort tot in de 11de eeuw, toen de oude strijd met nieuwe hevigheid ontbrandde tusschen den patriarch Michaël van Konstantinopel en paus Leo IX van Rome. Een kleinigheid, een verschillende zienswijze omtrent de vraag, of het Avondmaalsbrood gezuurd moest wezen, zooals de Oostersche kerk leerde, of niet, zooals in de Westersche kerk werd beweerd, gaf aanleiding tot een zeer onvriendschappelijke briefwisseling, en eindelijk klom de oneenigheid zoo hoog, dat de gezanten van Rome den 16den Juli 1054 den banvloek tegen den patriarch op het hoofdaltaar der Sofia-kerk te Konstantinopel nederlegden. Een Grieksche synode sprak nu ook den banvloek uit over den Roomschen paus en daarmee was de scheiding tusschen de Roomsche en Grieksche kerk onherroepelijk beslist. Alle pogingen, die later tot hereeniging werden aangewend, waren vergeefs.

De geschiedenis der Grieksche kerk is van weinig belang, vooral omdat de patriarch van Konstantinopel steeds meer afhankelijk werd van het keizerlijk hof en daardoor alle zelfstandige ontwikkeling van de kerk belemmerd werd. Zij is grootendeels gebleven, wat zij in de 11de eeuw was. Van de Roomsche kerk verschilt zij alleen hierin, dat het Avondmaalsbrood gezuurd is, dat de Avondsmaalbeker ook aan de leeken wordt toegereikt, en in het geloof, dat de heilige geest alleen uitgaat van den Vader en niet van den Zoon. Eerst in de tegenwoordige eeuw schijnt er wat meer leven in haar te ontwaken. Zij strekt zich thans over Rusland, Turkije en Griekenland en verder in het Oosten uit. De kerk van Rusland staat op zichzelf; de keizer vervult daar de rol van patriarch en oefent een grooten invloed uit op den toestand der kerk. Over het geheel rekent men, dat de Grieksche

kerk 80 miljoen leden telt. Zij heeft vele sekten, waarvan de voornaamste zijn: de Nestorianen (400,000 in getal), de Monofyzieten, en onder deze de Kopten (100,000 in getal), en de Maronieten (100,000 in getal). Van meer belang is de geschiedenis der Roomsche-Katholieke kerk, waarmee wij ons thans hebben bezig te houden.

2. De Roomsche kerk, door verschillende omstandigheden in aanzien gestegen, verhief zich nu tot de alleenheerschappij. Zij draagt voortaan den naam van Roomsche-katholieke kerk; de paus van Rome wordt beschouwd als de stedehouder van Christus.

Gelijk in oude tijden de geschiedenis van een volk bijna alleen bestond in de geschiedenis van de daden zijner koningen, zoo is de geschiedenis der Roomsche kerk grootendeels een geschiedenis van de daden en lotgevallen der pausen. De naam paus (papa, vader) werd eerst aan alle geestelijken gegeven, maar was sedert het begin der 16de eeuw de eertitel, die bij voorkeur aan den bisschop van Rome geschonken werd. Tot in de 12de eeuw droegen alle bisschoppen nog den titel van „stedehouders van Christus of van God;” maar ook dezen titel heeft de paus voor zich alleen genomen. Het gezag der Roomsche pausen was reeds tot een aanmerkelijke hoogte gestegen, toen Leo I, de groote, den pauselijken zetel beklom (420—461). Door geleerdheid en schranderheid muntte hij boven zijne voorgangers uit en was de eerste, die begreep, welk een belangrijke toekomst voor de Roomsche kerk was weggelegd. In velerlei kerkelijke twisten oefende hij een beslissenden invloed uit en baande voor zijne opvolgers den weg om het pausdom tot de hoogste macht in kerk en staat te verheffen. Hij wist te bewerken, dat keizer Valentinianus III een wet uitvaardigde, waarbij de bisschop van Rome tot hoofd der kerk van het Westen werd verklaard.

Gregorius I, de Groote, trad in Leo's voetstappen (590—604). Hij was een streng monnik, mild jegens de armen, vol ijver

om den bloei en den luister van den eerdienst te verhoogen. Het kerkgezag werd veel door hem verbeterd en de vereering der heiligen en relieken door hem bevorderd. De avondmaalsviering, als misoffer, heeft van hem hare tegenwoordige gedaante en beteekenis gekregen; zij werd voortaan als een middel beschouwd om de zielen uit het vagevuur te verlossen. Hij verachtte de wetenschap, zoodat men aan hem het verbranden der Palatijnsche bibliotheek heeft toegeschreven en wekte het wondergeloof in de hand; maar hij oefende grooten invloed op de kerk door zijne praktische schriften. Aan de Angelsaksers liet hij het evangelie verkondigen en legde daardoor den grondslag voor de afhankelijkheid der Engelsche kerk van Rome's gezag.

Een krachtigen steun had de stoel van Rome vooral in het Frankische rijk. Toen de Longobarden in het midden der achtste eeuw Rome bedreigden, riep de paus de hulp in van Pepijn, die hen versloeg (755) en aan den paus de Romeinsche provinciën ten geschenke gaf, welke vroeger door een stadhouder van den keizer werden bestuurd. Dit was de grondslag van de wereldlijke heerschappij der pausen. Karel de Groote bevestigde deze gift van zijn vader (800) en werd tot belooning daarvoor als keizer van het Westersch-Romeinsche rijk door den paus gekroond. Langzamerhand wisten de pausen het zoo ver te brengen, dat de keizerlijke waardigheid als een gift van den paus werd beschouwd. De tijdsomstandigheden werkten deze pogingen in de hand, zooals de verdeeldheid onder de opvolgers van Karel den Groote, de onwetendheid en ruwheid der tijden. Het was mogelijk, dat in de negende eeuw valsche geschriften als echt werden erkend, waarin de heiligheid der priesterlijke waardigheid, de onafhankelijkheid der kerk van den staat, zelfs het recht der pausen op het bezit van Italië en het geheele Westen, op grond van oude oorkonden, werd bewezen. Sedert de 14de eeuw evenwel begon men de echtheid dezer oorkonden (dekretalen) te betwijfelen; door de Protestanten werd het bedrog ten volle aan het licht gebracht.

Van de allengs verkregen rechten maakten de volgende pausen gebruik. Nikolaas I (858—867) vorderde steeds een eed van gehoorzaamheid van de metropolitaan-bisschoppen, daagde aartsbisschoppen voor zijn rechterstoel en zette een vorst van Lotharingen af. De macht der pausen groeide in de volgende eeuwen steeds aan door nieuwe schenkingen van kerken kloostergoederen, door nieuwe rechten, die hun werden verleend. Wel verminderde hun gezag gedurende eenigen tijd door de ongeregeldheden, die er bij de bezetting van den pauselijke zetel plaats hadden, en de onzedelijkheid van enkele pausen (Johannes XII, 931); maar toen Leo IX den Roomschen zetel beklom (1048), werd Hildebrand de ziel der pauselijke regeering en door hem bereikte het pausdom het toppunt zijner macht.

Hildebrand was een Italiaan, een Benediktijner monnik, met alle talenten toegerust, die er noodig waren om de bisschoppen en vorsten van hun macht te berooven en met de verwarring der tijden voordeel te doen. Onder Leo IX, Victor II, Stefanus IX, Alexander II nam de invloed van Hildebrand voortdurend toe, totdat hijzelf in 1073, onder den naam van Gregorius VII, tot paus werd verheven. Hij ving zijn regeering aan met een hardnekkigen strijd tegen Hendrik IV, keizer van Duitschland en koning van Italië. Met andere vorsten verzette zich deze tegen de hervorming der kerk, die Gregorius poogde tot stand te brengen. Op uitgebreide schaal werd aan het Duitsche hof handel in kerkelijke ambten gedreven; de keizer leefde in ontucht en versierde zijne vriendinnen met de edelgesteenten, die aan de kerk toebehoorden; aan allerlei onrecht maakte hij zich jegens zijne onderdanen schuldig. Gregorius riep hem ter verantwoording naar Rome en bedreigde hem, als hij niet verscheen, met den kerkelijken ban. Hendrik IV riep een synode te Worms bijeen (1076), waarop hij den paus van zijn zetel vervallen verklaarde. Hierop sprak de paus den ban over hem uit en ontsloeg zijne onderdanen van de gehoorzaamheid, die

zij hem verschuldigd waren. De Duitsche vorsten, die, ten gevolge van zijne gewelddadigheden, op hem verbitterd waren, lieten hem aan zijn lot over en besloten, dat hij den troon zou verliezen, wanneer hij niet binnen een jaar van den ban ontheven was. Van elken steun beroofd, toog hij naar Rome, verootmoedigde zich drie dagen lang (25—28 Jan. 1077) in een haren kleed onder felle koude in den tuin van het pauselijk slot te Canossa, en werd eindelijk door den kerkvorst weer in genade aangenomen. Nauwlijks naar zijn land teruggekeerd, vatte hij de wapenen op, om zich te wreken. Hierop volgde een langdurige oorlog, totdat Gregorius in 1085 stierf. Hij had de vroegere bepalingen omtrent de verplichting der geestelijken tot een ongehuwd leven in een kerkelijke wet herschapen en door een synode te Rome, in 1075, het bepaald verbod tegen alle simonie (het verkrijgen van kerkelijke ambten door middel van geld) uitgesproken, waardoor de kerk geheel en al van de wereldlijke macht werd losgemaakt. Geen gelegenheid liet hij voorbijgaan om de geestelijke macht over de wereldlijke te doen zegevieren, hoewel zijne pogingen dikwijls een hevigen tegenstand ontmoetten en hem meer dan eens noodzaakten uit Rome te vluchten.

Na Gregorius VII hebben Alexander III en Innocentius III het meest de uitbreiding der pauselijke macht bevorderd (1198—1216). Alexander III wist het zoo ver te brengen, dat de Duitsche keizer Frederik I Barbarossa in 1176, na het verlies van den slag bij Legnano (29 Mei), te Venetië hem den voet kuste en zijn stijgbeugel vasthield. Aan Innocentius III gelukte het, de bezittingen der Roomsche kerk in Italië aanmerkelijk te vermeerderen, Engeland en Portugal aan zijn gezag te onderwerpen, den koning van Frankrijk van zich afhankelijk te maken, de Armeniërs in het Oosten aan den pauselijken zetel te verbinden en den koning van Hongarije het aannemen der Grieksche keizerskroon te verbieden. Overal werd het recht van den paus om uitspraak te doen over vorsten en volken erkend, en ook de kerkelijke aangelegen-

heden waren geheel aan zijne beschikking onderworpen. Het 4de Lateraan-concilie ¹⁾ (1215), waarbij tot de herovering van het heilige land, de uitroeijing der ketters en de hervorming der kerk besloten werd, was de schitterendste zegepraal van het pauselijk alvermogen. Sedert Innocentius III is de kerk een zelfstandige macht in den staat; de geestelijkheid is van staatsbelasting ontheven; zij staat boven de burgerlijke rechtbank, is van de leeken gescheiden door den ongehuwden staat, heeft het uitsluitend recht om de kerkleer uit te leggen, om in de biecht volkomen rekenschap te vragen en zelfs in burgerlijke zaken, zoodra zij met den godsdienst in betrekking staan, uitspraak te doen. Als een vorst den paus niet wilde gehoorzamen, werd zijn volk met het Interdikt gestraft. De kerken werden dan gesloten; geen klok mocht worden geluid, geen plechtigheid verricht. Er heerschte een stilte als van het graf, waartegen de gemoederen spoedig in verzet kwamen. De kerk werd alzoo een welgeordend lichaam, verdeeld in de lagere geestelijkheid, de bisschoppen en domkapittels, en de aartsbisschoppen. Boven allen staat de paus met zijne kardinalen, als het hoofd van een ontelbare legermacht, die hem op zijne wenken gehoorzaamt. De verkiezing der pausen geschiedde tot in het jaar 568 door het volk en de geestelijkheid, daarna, tot in 1003, door de vorsten en sedert dien tijd door de kardinalen.

Een grooten steun vond de kerk in deze tijden vooral in de monnikorden, die allengs een vroeger ongekende uitbreiding en beteekenis hadden verkregen. Een aantal nieuwe orden had zich bij de reeds bestaande, die der Benediktijnen, gevoegd, de orde der Cisterciënsers, der Praemonstratensers, der Karmelieten, der Trinitariërs. Door al die monnikorden nam het getal kloosters in korten tijd verbazend toe. Bernhard van Clairvaux stichtte er alleen 160. Van Willem I tot Jan zonder land, 1066-1200,

1) De Lateraan-conciliën hebben hun naam ontvangen van de kerk te Rome, waar men vergaderde, de kerk van den heiligen Johannes van Lateraan. Zij stond nevens een paleis van dien naam, door Konstantijn den Groote aan de pausen ten geschenke gegeven.

verrezen er in Engeland 375. De orde der Karthuizers, in 1084 door Bruno, koorheer te Rheims, gesticht, telde er in 1300 reeds 211. De meeste dezer kloosters verzamelden groote rijkdommen; zij kregen ze, bij de stichting, van koningen, vorsten en edelen, ook door de vlijt der monniken, die op de markten met voordeel kochten, geld voorschoten tegen vergoeding van grondbezit, dat in den tijd der kruistochten, als de eigenaar niet terugkwam, aan hen verbleef. Ook door erfenissen, verjaring, schenkingen, zielmissen werden de bezittingen der kloosters vermeerderd.

Den meesten invloed op de kerk oefenden de orden der Dominikanen en Franciskanen, de eerste door Domingo Gusman in 1216, de andere door Franciscus van Assisi in 1210 gesticht. De Franciskanen mochten geen eigen vermogen bezitten, maar moesten hun levensonderhoud in liefdegiften vinden; vandaar heetten zij ook Bedelmonniken. Dit verhinderde evenwel niet, dat zij langzamerhand aanzienlijke rijkdommen verkregen. De Dominikanen werden ook Predikheeren genoemd, omdat zij zich meest aan de prediking wijdden, waardoor zij een grooten invloed oefenden op het volk. Wij ontmoeten hen later als geloofsrechters in den raad der Inkwisitie.

3. De Roomsche kerk, die in de middeleeuwen haar hoogsten bloei bereikte, heeft in vele opzichten weldadig op haar tijd gewerkt.

Wij zijn zoo gewoon, alleen op de schaduwzijde der toenemende macht van Rome te zien, dat het niet overbodig is, ook op de lichtzijde te wijzen. Over het algemeen was de alleenheerschappij der Roomsche kerk in volkomen overeenstemming met den geest der middeleeuwen en in vele opzichten een weldaad voor de maatschappij. Bij de groote verwarring, die er toen in alle dingen heerschte, was er een macht noodig, die aan vele twisten voor goed een eind maakte. Tegenover de geweldenarijen en de willekeur der vorsten trad de kerk menigmaal als de beschermster van verdrukten op. Door haar werden de

godsdienstige belangen van het volk in de donkerste tijden beschermd. Ondanks de verbastering der geestelijken kwam er eenige meerdere orde in hun verwilderden toestand, vooral door de instelling der provinciale synoden. Ook de biecht, hoezeer dikwijls misbruikt, was voor het volk een weldadige band. Uit den boezem der Roomsche kerk kwam ook een tal van mannen voort, die een sieraad der wetenschap waren, een licht voor hun tijd en voor het nageslacht. Vooral aan de monnikorden is de wetenschap veel verplicht; er waren mannen onder hen, die zich aan de studie wijdden of hun tijd gebruikten om handschriften af te schrijven. De beroemdste kerkleeraars der 13de en 14de eeuw waren bedelmonniken; in 1280 maakten de Dominikanen zich zelfs van een theologischen leerstoel te Parijs meester; hun voorbeeld werd door de Franciskanen of Minorieten gevolgd.

Ook de kunst werd in de middeleeuwen door de Roomsche kerk bevorderd. De bouwkunst bereikte sedert de 11de eeuw een aanzienlijke hoogte, vooral in de Gothische bouworde met hare spits toeloopende gewelven en geschilderde glazen, waarvan nog vele prachtige domkerken, te Keulen, Straatsburg, Neurenberg, Frankfort, Milaan, Utrecht, 's-Hertogenbosch, alle uit de 13de en 14de eeuw afkomstig, getuigen. In 1506 werd de eerste steen gelegd van de Pieterskerk te Rome door paus Julius II.

De beeldhouwkunst vond vooral in Italië vele beoefenaars. Onder hen muntten uit: Nicola Pisano in de 13de, Lorenzo Ghiberti, Luca della Robbia, Donatello in de 15de, en Michel Angelo in de 16de eeuw. Ook Peter Visscher in Duitschland, in het begin der 16de eeuw, verdient onder de beroemde beeldhouwers genoemd te worden. In de schilderkunst muntte Italië niet minder boven andere landen uit. Giotto, Angelico van Fiesole, Leonardo da Vinci, Fra Bartholomeo, Michel Angelo en Rafaël hebben zich op dit gebied een onsterfelijken naam verworven. In Duitschland Albrecht Dürer, in ons vaderland de gebroeders van Eyk en Rem-

brand (1609—1669). Zij gebruikten allen hunne gaven in den dienst der kerk, maar tevens werden hunne talenten door de kerk, die de kunst in hooge eer hield, opgewekt en ontwikkeld.

Van groot belang voor de ontwikkeling der kerk waren ook de scholastiek en de mystiek. De scholastiek, die in het midden der 11de eeuw begon op te komen, poogde op wetenschappelijke wijze de kerkleer te verdedigen en te verklaren. Anselmus, aartsbisschop van Canterbury (gest. 1109), en Petrus Lombardus, bisschop van Parijs (gest. 1164), bekleeden onder de scholastieken van dezen tijd de voornaamste plaats.

In de 13de eeuw ontving de scholastiek, die vooral te Parijs met ijver beoefend werd, nieuw leven uit de schriften van Aristoteles, die door de Arabieren van het Oosten naar het Westen waren overgebracht. De Dominikaner-monnik Thomas van Aquino (gest. 1274), die te Keulen, Parijs, Rome en andere steden van Italië als leeraar optrad, deed de scholastiek haar toppunt van bloei bereiken; hij trachtte de wijsbegeerte van Aristoteles met de leer van den kerkvader Augustinus te vereenigen. Duns Scotus en Wilhelm van Occam deden zich nog in het begin der 14de eeuw hooren. Na hen ontaardde de scholastiek in een spitsvindig. zoeken naar het antwoord op allerlei moeilijke vragen. Zij verviel in een langdurigen strijd tusschen de volgelingen van Thomas van Aquino en Duns Scotus, Thomisten en Scotisten, realisten en nominalisten. 1) De godsdienstige ernst, die haar vroeger bezielde, maakte plaats voor den onedelen hartstocht van den partijgeest.

Tegenover de scholastiek stond de mystiek, een streven om zich door middel van het gevoel met de godheid te vereenigen. Uit het klooster van St. Victor, dat door Willem van Champeaux, leermeester van den beroemden Abélard, gesticht

1) Om eenigszins de richting dezer wijsgeeren aan te duiden, zij het genoeg te zeggen, dat de Realisten groote waarde toekenden aan het gezag van beroemde mannen, de Nominalisten aan de eigen overtuiging de voorkeur gaven. In ons land behoorde Geert Groote tot de Nominalisten.

werd, zijn verscheiden mannen voortgekomen, die de mystiek met de scholastiek poogden te vereenigen. Maar weldra bleken die pogingen vruchteloos te zijn en werden beide richtingen elkaar hoe langer zoo meer vijandig. De mystieken der 14de eeuw hebben veel toegebracht tot voorbereiding der kerkhervorming. Onder hen verdienen genoemd te worden: Meester Eckhard en Johannes Tauler, in Duitschland, Johannes Ruysbroek en Thomas a Kempis, in ons vaderland.

De scholastiek en de mystiek waren beide even onmisbaar voor de kerk van dien tijd. De eerste kwam op voor de rechten van het verstand, de laatste voor de rechten van het gemoed in den godsdienst. Zonder de scholastiek zou de kerk nog spoediger tot bijgeloof en dweepzucht zijn vervallen; zonder de mystiek zou zij zich geheel aan dorre schoolgeleerdheid hebben overgegeven. Beide hebben een poos het bederf der kerk tegengehouden en zelfs tot hare ontwikkeling medegewerkt.

4. In den loop der middeleeuwen week de Roomsche kerk steeds verder van het oorspronkelijk Christendom af; vooral de onkunde en zedeloosheid der pausen en priesters werkten daartoe mede.

De lichtpunten, die wij in de Roomsche kerk der middeleeuwen hebben aangewezen, kunnen de donkere zijde, die deze kerk aan ons oog vertoont, niet verhelderen. Sedert het eind der 9de eeuw zien wij in haar de verbastering der geestelijkheid toemen, zoodat een hervorming der kerk dringend noodig wordt. Vooral in de 10de eeuw was de onwetendheid en onzedelijkheid der geestelijken uitermate groot. Terwijl de kerk in aanzien en rijkdom toenam, klom hun hebzucht en aanmatiging steeds hoger. Velen verwaarloosden hunne kerkelijke plichten, om deel te nemen aan de jacht, aan den oorlog, aan drinkgelagen; anderen maakten zich aan de grofste uitspattingen schuldig. De kloosters werden kweekplaatsen van wanorde en allerlei ongerechtigheid; wetenschappelijke ontwikkeling werd er weinig meer

gevonden. Natuurlijk ontbraken de loffelijke uitzonderingen niet; zelfs bespeurt men sedert de 12de eeuw een belangrijke verbetering in alle opzichten. Doch er was zoo veel te hervormen, dat het goede door het kwade werd onderdrukt of in de schaduw gesteld. De kerkelijke tucht, die ten deele goede vruchten droeg, miste van de andere zijde hare kracht door de werktuigelijkheid der boetedoeningen, die aan de schuldigen werden opgelegd, door de steeds algemeener wordende gewoonte om de boete met geld af te koopen of aan anderen over te dragen. De aflaten kwamen allengs in zwang. De pauselijke waardigheid werd een speelbal der partijen, een lokaas der heerschzucht. De luistervolle eerdienst oefende geen invloed op het godsdienstig leven; de twisten over leerstukken waren hoogst nadeelig voor het geloof des harten en de onderlinge liefde.

Geen wonder, dat deze jammerlijke toestand der kerk bij alle betergezinden groote ontevredenheid wekte. In allerlei geschriften werd die ontevredenheid, soms in scherpen spot, soms in bittere klachten, uitgesproken. Er vormden zich ook vereenigingen van hen, die het zuiver Christendom wilden herstellen, zooals de Paulicianen, de Manicheërs, de Katharen (reinen). Van de laatsten is de naam ketter afkomstig, in het vervolg aan allen gegeven, die zich niet onvoorwaardelijk aan de leer en de voorschriften der kerk wilden onderwerpen. Toen zich deze ketteren in den loop der 12de eeuw in steeds grooter aantal vertoonden, begon de kerk hen met kracht van wapenen te bestrijden, ten einde hare eigen zuiverheid en eenheid te bewaren. Veel hadden vooral de Waldenzen en Albigenzen te lijden. De Waldenzen, die uit de tweede helft der 12de eeuw dagteekenen, hadden hun oorsprong te danken aan een rijk koopman te Lyon, Waldus genaamd, die zijn goed aan de armen gaf en als boetprediker optrad. Van den beginne af hebben zij zich door eenvoud en vroomheid onderscheiden. Eerst toen hun het prediken verboden werd, scheidten zij zich van de kerk af, ijverden tegen het pausdom, de voorrechten

der geestelijkheid, tegen de mis der dooden, den aflat, den eed en de doodstraf.

Innocentius III gaf onbeperkte volmacht tot uitroeiing der ketters. Daarvan ondervonden ook de Albigenzen in het zuiden van Frankrijk de treurige gevolgen. Er werd een leger tegen hen uitgezonden, dat een jammerlijke verwoesting onder hen aanrichtte. Hiermede nog niet tevreden, liet de paus op een concilie te Toulouse (1229) een bevel uitvaardigen, waarbij aan alle kerkelijke en wereldlijke overheden de uitroeiing der ketters als een dure plicht werd opgelegd. Allengs namen de Dominikaner-monniken deze taak op zich. Door hen kreeg de Inkwisitie die vreeselijke macht, die zij eeuwen lang heeft uitgeoefend. Zoo heette, namelijk, de geestelijke rechtbank, waarvoor de ketters werden gedaagd. Die rechtbank stond onmiddellijk onder den paus, had een onbeperkte macht en heeft op ontzettende wijze van die macht gebruik gemaakt. Duizenden zijn het slachtoffer harer koelbloedige wreedheid geworden. In Spanje, waar zij het meest van alle landen heeft gewoed, vooral sedert 1484 tegen de Joden en Mooren, is door haar voor eeuwen de ontwikkeling en beschaving onderdrukt geworden. Onder Torquemada werden in Spanje, tusschen 1483 en 1498, niet minder dan 8800 menschen levend verbrand. Men rekent, dat in het geheel, tusschen 1481 en 1808, 300,000 menschen door de inkwisitie zijn gestraft en daarvan 32,000 levend verbrand.

De geest van het vrij en zelfstandig onderzoek moest wel aan banden worden gelegd, waar zulk een macht, als het gezag der Roomsche kerk, de wereld beheerschte. De onwetendheid, waarin het volk gedurende de middeleeuwen verzonken was, gaat alle begrip te boven. Men verhaalt, dat de kruisvaarders werden geloofd, als zij beweerden uit het Oosten een straal van de ster der wijzen, iets van het geluid der klokken te Jeruzalem, een sport van de ladder uit Jakobs droom, een gedeelte van Petrus' schaduw medegebracht te hebben. Boeken waren zeldzaam en uiterst moeilijk te verkrijgen; de Bijbel was zoo goed als onbekend; elke vertaling

van dat boek werd zelfs door de pausen verboden. Niet minder treurig was de onwetendheid bij het meerendeel der geestelijken. Talrijk waren de wonderverhalen, die zij in omloop brachten. De sterrenwichelarij werd door hen tot een wetenschap verheven. Het geloof aan heksen vond meer en meer ingang, en duizenden zijn als de slachtoffers van dat geloof verbrand of verdronken. De godsdienstoefening had plaats in de Latijnsche taal, en niet alleen het volk, maar ook de meeste priesters verstonden die taal niet. Met den Bijbel waren ook zij geheel en al onbekend, en die geestelijken, die zich op de wetenschap toelegden, verloren zich in allerlei spitsvindige redeneeringen, die voor het volk onverstaanbaar waren, of hielden zich alleen met twistgeschrijf bezig, waardoor alle waarheid in twijfel werd gesteld.

De aflaathandel nam in deze tijden steeds in omvang toe. De pausen matigden zich het recht van volkomen zondenvergeving aan, op grond van de overtollige verdiensten van Christus en de heiligen, die zij aan de geloovigen naar welgevallen konden uitdeelen. Predikers werden uitgezonden, die, zooals het heette, ten behoeve van kerkbouw of andere nuttige zaken, aflaten verkochten, waarvan de opbrengst voor een deel door de predikers zelve werd verteerd en verder in de kas der pausen vloeyde. Vergeefs poogden zich enkele vorsten tegen dit misbruik te verzetten; vruchteloos kwamen geleerden met ernst en spot tegen dezen zielenmoord op. Bij het volk vonden de aflaatkramers een geopend oor en met een rijken buit keerden zij immer naar Italië terug.

Maar allengs moesten de oogen voor deze misbruiken en dwalingen wel opengaan. Verschillende oorzaken werkten samen om langzamerhand eenig licht in deze duisternis aan te brengen en de behoefte aan een hervorming der kerk te doen ontwaken. Reeds in de dertiende eeuw waren er verscheiden vereenigingen onder het volk ontstaan, zooals de Beghijnen of Lolharden in Nederland en Duitschland, met het doel om den praktischen godsdienstzin aan te kweeken. Deze ver-

eenigingen breidden zich in de 14de eeuw uit en begonnen zich steeds meer tegen de macht der Roomsche geestelijkheid te verzetten. Predikende monniken wekten het godsdienstig gevoel op tegenover de verdorven geestelijkheid. In dien geest arbeidden ook de Broeders en zusters van den vrijen geest en de Broeders des gemeenen levens, de laatsten onder Geert Grootte te Deventer. Het doel, waarmee hij zijn Broederschap stichtte, was de wetenschappelijke opleiding zijner kweekelingen. Deze trokken dan overal rond en onder hun leiding ontstonden scholen en gymnasiën.

Zoo paarde zich aan het ontwaken van den godsdienstzin het herleven van kennis en wetenschap. In Italië kwamen de humanisten op, die, tegenover de dorheid en voornameheid der geleerden, de werken van de klassieke schrijvers van Griekenland en Italië, onder voorgang van Dante, Petrarca en Boccaccio, beoefenden. Mannen als Chrysoloras, Bessarion, Valla, Barbanus en vele anderen zijn in dit opzicht met roem bekend. Het voorbeeld van Italië wekte navolging in Duitschland. Aenas Sylvius, Rudolf Agricola, later Johannes Reuchlin, Ulrich van Hutten en vooral onze Desiderius Erasmus worden met eere onder de humanisten der vijftiende en zestiende eeuw genoemd. De stichting van hoogeschoolen te Praag (1348), Florence, Heidelberg en Wittenberg werkte mede om naar alle kanten licht te verspreiden. Eindelijk brachten de uitvinding van het papier, van de boekdrukkunst in 1423, van het kompas door Gioja in het begin der veertiende eeuw, de ontdekking van Amerika in 1492 en het omzeilen van Afrika in 1498 niet weinig toe tot bevordering van het nieuwe leven, dat in Europa ontwaakte, en tot verruiming van den blik, tot aankweeking van den zin voor kennis en onderzoek. Zoo stonden er van alle kanten vijandige machten op tegen de Roomsche kerk, die welhaast dat gebouw der middeleeuwen tot op zijne grondvesten zouden doen wankelen.

HOOFDSTUK XXI.

DE KERKHERVORMING.

1. In het laatst der middeleeuwen werd de behoefte aan een hervorming steeds luider uitgesproken; door enkele moedige en edele Christenen werd zij voorbereid.

De Katharen of Albigenzen in Frankrijk hebben ons reeds getoond, hoe de heerschappij van Rome niet in staat was om het licht der kennis uit te dooven en de kracht van den vrijen godsdienst te vernietigen. Sedert 1356 begon ook in Engeland de tegenstand tegen Rome te ontwaken. Wickleff, hoogleeraar te Oxford, gaf een bijbelvertaling in het Engelsch uit en toonde aan, hoe de geheele kerkinrichting met het Christendom, zooals het in het Nieuwe Testament werd geleerd, in strijd was. Hij vond vele aanhangers en werd door de regeering, die juist begonnen was zich aan de macht van Rome te ontworstelen, tegen zijne vijanden beschermd. Het zaad, door hem in zijne geschriften uitgestrooid, werd in Boheme overgeplant door Johannes Huss, leeraar aan de hoogeschool te Praag. In 1405 begon deze de stem te verheffen tegen de verbastering der geestelijkheid, de aflaten en het pausdom, en bestreed, evenals Wickleff, de geheele kerkinrichting door middel van de heilige Schrift. Hij ontmoette echter een veel heviger tegenstand dan zijn voorganger in Engeland. De geestelijkheid poogde door straffen en vervolgingen den zich snel uitbreidenden invloed van Huss te keeren. Maar het baatte haar niets. Zij meende het vuur, dat in Boheme ontstoken was, te kunnen blusschen, door Huss en zijn medearbeider Hieronymus van Praag op de kerkvergadering te Constanz tot den brandstapel te veroordeelen en ook het gebeente van Wickleff te doen opgraven en verbranden. De algemeene

wensch naar hervorming der kerk werd slechts te luider uitgesproken.

Ook in ons vaderland ontbrak het niet aan mannen, die den treurigen toestand der kerk inzagen, en deden, wat zij konden, om daarin verbetering aan te brengen. In de reeds genoemde stichting van Geert Groote, de Broederschap des gemeenen levens, werden mannen gekweekt, die door hun matig en werkzaam leven een gunstige tegenstelling vormden met de priesters van die dagen en door hunne kennis van den Bijbel licht en leven om zich heen verspreidden. De namen van Wessel Gansfoort en Rudolf Agricola worden met eere naast dien van den stichter genoemd, en nevens hen mogen wij ook Thomas á Kempis en de *Navolging van Christus* niet vergeten. In 1386 werd in de nabijheid van Zwolle, in den geest van Geert Groote, de Windesheimsche kloostervereeniging gesticht, door Johannes Brinkerink, Florens Radewijnsz, Berthold ten Have en anderen. Deze Vereeniging had vooral de bevordering der zoogenaamde „moderne devotie” ten doel; zij trachtte het kloosterleven met de zedelijke eischen van het Christendom in overeenstemming te brengen en de afzondering van de wereld aan de opwekking van het godsdienstig leven in de bedorven maatschappij dienstbaar te maken. Naar alle kanten verspreidde zij hare vertakkingen in het noorden en zuiden van ons vaderland; tot zelfs in Duitschland had zij hare kloosters, welker bewoners zich door tucht en vroomheid, door werkzaamheid en wetenschappelijken zin gunstig van de andere monnikorden onderscheidden. Onder hen vonden de schriften van Luther spoedig ingang; zijne denkbeelden werden door velen toegejuicht, zoodat menig klooster in het begin der zestiende eeuw door zijne bewoners verlaten werd.

Met den wensch naar een hervorming der kerk vereenigde zich ook de hoogeschool te Parijs, onder voorgang van Petrus d'Ailly en Johannes Gerson. Maar de pausen waren te kortzichtig en te slecht, om zelve zulk een hervorming te kunnen willen, en toen aan het verlangen naar een kerkvergadering eindelijk werd

voldaan, bleek deze te zwak en te verdeeld om doortastende maatregelen te kunnen nemen. In het laatst der veertiende eeuw waren er gedurende eenige jaren, ten gevolge van de verdeeldheden onder de kardinalen, die een paus moesten kiezen, twee pausen te gelijk, in het begin der vijftiende eeuw drie. Vruchteloos waren de pogingen van Pius II (1458—1464) om aan het pausdom zijn ouden luister terug te geven of een nieuwen kruistocht in het leven te roepen. Het bleek al meer en meer, dat het hof van Rome zijn onbeperkten invloed had verloren. De verregaande onzedelijkheid van vele pausen in dien tijd, als Innocentius VIII (1484), Alexander VI (1492), werkte daartoe mede, en de slechte indruk, door hen te weeg gebracht, kon niet door den krijgshaftigen Julius II (1503) en den beschaafden en kunstlievenden Leo X (1513—1521) worden weggenomen.

De eenige goede vrucht, die de gehouden kerkvergaderingen droegen, was de vestiging der overtuiging, dat de hoogste macht in de kerk niet bij de pausen, maar bij deze vergaderingen berustte. Dit bleek op de vergadering te Pisa in 1409, die de beide regeerende pausen afzette, op die te Constanz in 1414, welke de scheuring in de kerk heelde, op die te Bazel (1431—1443), waar een tal van hervormingen in het bestuur der kerk werd voorgesteld en aangenomen. Het bleef echter bij voorstellen en aannemen. De kerkvergaderingen waren nog niet populair en eendrachtig genoeg om de genomen besluiten te kunnen uitvoeren. De voornaamste oorzaak dier onmacht was deze, dat men slechts eenige misbruiken wenschte te verbeteren en geene doortastende maatregelen nam om het geheele stelsel der priesterregering omver te werpen. Daarenboven waren de meeste leden dier kerkvergaderingen aan dezelfde gebreken onderhevig als de hoofden der kerk.

2 In het begin der zestiende eeuw kwam de lang gewenschte hervorming tot stand, eerst in Duitschland, Zwitserland en Frankrijk, vanwaar zij tot alle landen van Europa doordrong.

Te midden van deze woelingen trad Luther (1483—1546) in Duitschland op en wierp de vonk in het hout, dat sedert jaren lag te smeulen en waaruit nu een vlam opging, die niet meer te blusschen was. Te Eisleben geboren, werd Maarten Luther in het Augustijner klooster te Erfurt opgevoed. In 1508 verliet hij Erfurt, om aan de pas gestichte hoogeschool te Wittenberg wijsbegeerte en godgeleerdheid te onderwijzen. De aflaatprediking van Tetzl deed zijn verontwaardiging ontbranden en den 31sten October 1517 plakte hij aan de deur der slotkerk te Wittenberg 95 stellingen aan, waarin hij, nog op gematigden toon, den aflaat bestreed. Bij de humanisten vonden die stellingen luiden weerklank; de tegenschriften bevorderden haar snelle verspreiding door geheel Europa.

In zijn schriftelijken strijd met den theoloog van Ingolstadt, Joh. Eck, ging Luther steeds verder; hij begon nu ook de onfeilbaarheid van den paus en van de kerkvergaderingen, de leer der sakramenten, de heiligen-vereering, de verdienste der goede werken te bestrijden, en stelde daartegenover de heilige Schrift als eenigen regel des geloofs. Met hem vereenigden zich anderen, als Carlstadt, Melanchthon, Ulrich van Hutten, Frans van Sickingen, Pirckheimer, Spengler enz. In den zomer van 1520 door den ban getroffen, verbrak hij den laatsten band, die hem aan Rome hechtte, en verbrandde openlijk de pauselijke bul (10 Dec. 1520). Zijn moedige verschijning op den rijksdag te Worms (18 April 1521) breidde het aantal zijner vrienden uit. Op den Wartburg begon hij de vertaling van den Bijbel, die hij in 1534 voltooide. Inmiddels werden de denkbeelden van Luther en de zijnen ten uitvoer gebracht. De Augustijner monniken te Wittenberg vereenvoudigden den eerdienst; vele kloosters werden door de monniken en nonnen verlaten; vele priesters traden in het huwelijk; in 1521 gaf Melanchthon het eerste protestantsche leerboek uit.

De onstuimigheid van enkelen, die met den langzamen voortgang der hervorming niet tevreden waren, zooals Carlstadt

en Thomas Münzer, deed Luther van den Wartburg afdalen en in het werkelijk leven terugkeeren. Snel verspreidden zich nu de denkbeelden der hervormers (behalve de genoemden: Bugenhagen, Bucer, Osiander en anderen) in en buiten Duitschland. Maar, onafhankelijk van het licht, in Wittenberg ontstoken, was ook elders de morgen van een nieuwen dag opgegaan. Een kweekeling der hoogeschool te Bazel, Ulrich Zwingli, geboren te Wildhaus in 1484, begon in Zwitserland hetzelfde werk, waaraan Luther zijn leven wijdde. Hij predikte een bijbelsch christendom, verzette zich tegen den verkoop der aflaten en relieken en werd in zijn bestrijding van Rome door de regeering van Zurich, waar hij werkzaam was, tegenover de aanvallen der geestelijkheid gesteund. Nergens ging de hervorming zoo geregeld voort als in het kanton Zurich; de beelden en de mis werden afgeschafte, de kloosters opgeheven, het huwelijk der priesters toegelaten en het avondmaal met brood en wijn aan de gemeente toegediend. In andere kantons vond het voorbeeld van Zurich navolging, maar niet overal zonder tegenstand en strijd. Ja, een aanmerkelijk deel des lands bleef aan de Roomsche kerk getrouw. Daardoor ontstond een scheuring in het verbond der Zwitsers en brak een oorlog uit tusschen de hervormde en roomsche kantons, in 1631. Zwingli trok mede uit, als veldprediker bij het leger van Zurich. Hij sneuvelde in den slag bij Kappel, 11 Oct. 1531. Zijn dood en de vrede, die op dezen slag volgde, verhinderden den voortgang der hervorming in het Duitsche gedeelte van Zwitserland. In scherpzinnigheid en helderheid van denkbeelden stond Zwingli boven Luther; nog worden zijne geschriften hoog gewaardeerd.

De onlusten, door de onstuimigheid van Carlstadt en Münzer te Wittenberg en Zwickau ontstaan, werden gevolgd door den boerenoorlog, die in Zwaben, Franken en den Elzas stroomen van bloed deed vloeien, zonder dat de verbeteringen, die men in het staatsbestuur verlangde, tot stand kwamen. Ondanks die onlusten, zegevierde de hervorming al meer en meer; vooral in Pruisen, Saksen en Hessen vond zij ingang. Ook

inwendig werd de hervormde kerk allengs meer geregeld; de evangelische vorsten en steden zorgden voor een nieuwe inrichting van den openbaren eerdienst, Luther en Melanchthon door hunne geschriften voor het volksonderwijs. De evangelische staten van Duitschland sloten zich nauwer aaneen en werden daardoor machtig tegenover de roomschgezinde staten. Als een sterke partij traden zij op in het protest tegen een besluit van den rijksdag te Spiers, waarbij de afschaffing der mis verboden en elke invoering van nieuwigheden in den godsdienst veroordeeld werd (1529). Vandaar de naam Protestanten. Zoo leverden zij ook een belijdenis in bij den rijksdag te Augsburg (1531) en, toen hunne onderhandelingen met den keizer over volkomen vrijheid van godsdienst niet gelukten, sloten zij te Smalkalden een verbond (1531), waarbij zich vele andere vorsten en steden aansloten. Tegenover hen vereenigden zich, in 1538, de katholieke staten tot een heilig verbond. Maar de vijanden, die van buiten dreigden, vooral de Turken, verbinderden, dat nu reeds de burgeroorlog in Duitschland uitbrak. Zelfs werd in 1542 en 1544, bij een besluit van den rijksdag te Spiers, de vrede ge-waarborgd en kon de hervorming zich rustig uitbreiden.

Maar de rust van buiten deed de inwendige tweespalt onder de Protestanten herleven. Steeds wijder werd de kloof tusschen de hervormden van Duitschland en Zwitserland (1544). De Deutsche staten waren het onderling oneens. Te midden van die onlusten stierf Luther (1546), door lichaamslijden en kerkelijken strijd uitgeput, maar vol van geloof en hoop op de toekomst. In 1525 was hij in het huwelijk getreden met Katharina van Bora en genoot in zijn huiselijk leven veel vergoeding voor al de moeilijkheden, waarmede hij daarbuiten te worstelen had. In den laatsten tijd van zijn leven verloor hij veel van den moed en de standvastigheid, waarmede hij was opgetreden; maar in de geschiedenis der hervorming zal toch zijn naam altoos met eerbied worden uitgesproken, als die van een geloofsheld, zooals de wereldgeschiedenis slechts enkelen weet aan te wijzen.

Van een geheel ander karakter dan Luther was de man, die, nevens hem en Zwingli, als de derde onder de hoofden der hervormers pleegt genoemd te worden, Johannes Kalvijn. Te Noyon in Frankrijk geboren (1509), studeerde hij eerst in de rechten en daarna in de godgeleerdheid. Reeds was in Frankrijk, en wel in de hoofdstad Parijs, de hervorming begonnen door de prediking van Lefèvre d'Étaples en anderen. Het was Kalvijn niet gegund, zijn licht in het land zijner geboorte te laten schijnen. Om zijne vrijzinnige denkbeelden vervolgd, werd hij in 1536 door den Zwitserschen hervormer Farel met aandrang genoodigd om zich in Genève te vestigen. Hier greep hij het hervormingswerk met krachtige hand aan. Alles deed hij buigen voor zijn scherpzinnigen geest en onverzettelijken wil. Niet alleen de kerk, maar ook het staatsbestuur van Genève hervormde hij naar zijne inzichten. Een strenge tucht, met hardheid gehandhaafd, maakte velen van hem afkeerig. Servet, die Kalvijns drieëenheidsleer bestreed, moest zijn stoutmoedigheid op den brandstapel boeten. De vrijheid van denken, door Zwingli in Zwitserland voorgestaan, werd door Kalvijn onderdrukt. De geleerdheid en de geestkracht van den Franschen hervormer hebben een langdurigen en in sommige opzichten gezegenden invloed op de protestantsche kerk geoeffend, maar van de andere zijde een te groote waarde doen hechten aan de handhaving eener vastgestelde kerkleer. Kalvijn stierf in 1564; zijne talrijke geschriften, vooral zijn *Onderwijs in den christelijken godsdienst* en zijne verklaringen van verscheiden Bijbelboeken, hebben hem een wereldberoemden naam verworven.

Ook in ons vaderland hebben de denkbeelden en de geest van Kalvijn een grooten invloed geoeffend. De schriften van Luther hadden zich, spoedig na diens optreden, den weg naar Nederland gebaad, waar trouwens de gemoederen reeds waren voorbereid om de zaden des nieuwen levens in zich op te nemen. De Broeders des gemeenen levens, de leerlingen van Wickleff, de geschriften van Erasmus, de rederijkerskamers

werkten samen om de gebreken der kerk te doen inzien en het verlangen naar hervorming te doen ontwaken. Daar onze voorvaderen echter meer met Frankrijk en Zwitserland dan met Duitschland in gemeenschap stonden, nam de hervorming weldra meer een gereformeerd dan een luthersch karakter aan. Niet zonder een bloedigen strijd behaalde zij de zegepraal. Karel V wuide in zijne erflanden zijn ijver voor de moederkerk toonen en stelde een vervolging tegen de afvalligen in, waardoor honderden in den kerker en op den brandstapel het leven verloren. Onder de moedige predikers der hervorming verdient Hendrik van Zutphen, onder de martelaars voor hun overtuiging Hendrik Voës, Jan van Essen en Jan de Bakker genoemd te worden. Velen namen de vlucht naar andere landen, waar zij in vrijheid hun overtuiging konden belijden. Door den beeldenstorm, in 1566, waarbij in de voornaamste steden, vooral te Antwerpen, 's Hertogenbosch, Amsterdam, Delft, Leiden, de schoonste kerken werden geplunderd en geschonden, is de hervorming van ons vaderland op treurige wijze ontsierd geworden.

In Engeland vonden de vluchtenden een schuilplaats. Daar had Hendrik VIII den band met Rome verbroken (1532), omdat de paus zijn huwelijk met Katharina van Arragon niet wilde ontbinden. Eerst onder zijn opvolger Eduard VI (1547) gelukte het aan Cranmer, Ridley en anderen, een betere richting aan de hervorming te geven in een gematigd Kalvinistischen zin, zoodat de eerdienst en de kerkinrichting nog zeer Katholiek gekleurd bleven. Na Eduards dood (1553) begon ook hier de vervolging onder de Katholieke koningin Maria; zij duurde voort, totdat Elizabeth den troon beklom (1558), die het aangevangen hervormingswerk bevestigde. In Ierland bleef het Katholicisme heerschen. Schotland volgde den nieuwen weg. John Knox, vurig aanhanger van Kalvijn, plantte zijn geest in Schotland over en deed de hervorming daar zegevieren.

In Frankrijk werd het Protestantisme door koning Frans I

uit staatkunde tegengegaan. In 1545 liet hij een bloedbad aanrichten onder de Waldenzen in Provence. Onder zijn opvolger Hendrik II (1547) breidde zich het Protestantisme in Kalvinistischen geest aanmerkelijk uit. Nu ontbrandde de strijd in al zijn hevigheid. Na Hendriks dood was het rijk verdeeld tusschen de Katholieken onder de hertogen van Guise en de zoogenoemde Hugenoten onder den prins van Condé en den admiraal Coligny. Met wisselende kans werd de strijd sedert 1562 gevoerd, totdat in den Bartholomeüs-nacht (24 Aug. 1572) dertigduizend Protestanten werden gedood. Toch hielden de overgebleven zich staande; zelfs wisten zij in 1576 vrijheid van godsdienstoefening te verkrijgen. Toen Hendrik van Navarre overging tot de Roomsche kerk (1598), verloren zij een machtigen steun, maar werden tevens door hem, bij het edikt van Nantes, volkomen in hunne rechten als staatsburgers en in de vrije uitoefening van hun godsdienst hersteld.

Wat de andere landen van Europa betreft, sloten zich Denemarken, Noorwegen, IJsland spoedig bij de hervorming aan, hetzij door den wil der regeering, hetzij door de wenschen des volks. Zweden volgde na eenigen strijd. Polen werd een zetel van godsdienstvrijheid en een toevluchtsoord voor elders vervolgd; het zou geheel protestantsch zijn geworden, zoo niet in het eind der zestiende eeuw de Jezuïeten het hadden verhinderd. In Hongarije was aanvankelijk het grootste gedeelte van den adel de hervorming toegedaan; Matthias Devay was daar als prediker opgetreden. De pogingen der Jezuïeten konden niet verhinderen, dat het Protestantisme in Oostenrijk en Hongarije bij den vrede van Weenen in 1606 werd erkend. Ook in Boheme groeide het zaad, door Huss gestrooid, welig op en, al moest een aantal Boheemsche broeders naar Polen en Zevenbergen de wijk nemen, in 1609 werd ook hier volkomen vrijheid van godsdienst aan de hervormden geschonken. Zoo was in alle landen van noordelijk Europa, behalve in Rusland, waar alle pogingen om de Grieksche kerk voor het

Protestantisme te winnen, ijdel bleven, de hervorming doorgedrongen en waren de volken in twee gelijke machten verdeeld, waarvan de eene helft tot de nieuwe, de andere tot de oude kerk behoorde.

In het zuiden van Europa droeg de hervorming minder blijvende vruchten. Wel vond zij ook in Italië ingang bij de ontwikkelden; maar deze misten veelal dien godsdienstigen zin, waardoor de voorgangers der vernieuwing zich elders onderscheidden, en het volk was te zeer aan den luister van het pausdom gehecht, om met Rome te willen breken. Vandaar, dat de vervolging, die door paus Paulus IV en Pius V (in de tweede helft der zestiende eeuw) in Italië werd ingesteld, voldoende was om alle sporen van het nieuwe leven te doen verdwijnen. Met Spanje was het evenzoo. Velen waren daar in den beginne de nieuwe richting toegedaan; maar de inkwistie woedde er met zulk een hevigheid en het volk was over het algemeen zoo weinig ontwikkeld, dat na weinige jaren het licht geheel was uitgedoofd.

De koning van Spanje, die in zijn eigen land met zulk een goed gevolg de kerk van Rome handhaafde, zag zich in ons vaderland teleurgesteld. In 1555 was Karel V door zijn zoon Filips II in de regeering opgevolgd, en meer nog dan zijn vader was deze aan de roomsche kerk gehecht. Hij poogde de hervorming geheel uit te roeien en wekte daardoor een hevigen tegenstand op, zoowel op staatkundig als op godsdienstig gebied. In het verbond der edelen en den beeldenstorm openbaarde zich het verzet. De hertog van Alva werd naar de Nederlanden gezonden en richtte een vreeselijk bloedbad aan. Maar de noordelijke provinciën vereenigden zich onder prins Willem van Oranje, sloten de Unie van Utrecht (1579), zeiden aan Filips de gehoorzaamheid op en legden de vrijheid van godsdienst ten grondslag van de jeugdige republiek. Na den moord van prins Willem (1584) werd de strijd tegen Spanje onder Maurits voortgezet, in 1609 een twaalfjarig bestand met Spanje gesloten en bij den West-

faalschen vrede, in 1648, de onafhankelijkheid van Nederland na een tachtigjarigen oorlog erkend. Aldus zegevierde de hervorming in ons vaderland over den hardnekkigsten tegenstand en werd de vrijheid van godsdienst ten koste van duizenden menschenlevens en door een volharding van bijna een eeuw veroverd.

De Westfaalsche vrede, die den tachtigjarigen oorlog besloot, deed ook den dertigjarigen oorlog in Deutschland eindigen. In het begin der Zeventiende eeuw hadden de evangelische vorsten een verbond gesloten, onder den naam van de evangelische unie, en de Roomsche vorsten onder den naam van de katholieke ligue. In 1618 barstte de strijd los. In den slag bij den Witten berg (1620) leed de Unie de nederlaag, waarna het Katholicisme in Boheme, Oostenrijk en de Palts hersteld werd. Vergeefs poogde Denemarkens koning de vrijheid van Deutschland te redden; de Katholieken behielden het veld, totdat Gustaaf Adolf, koning van Zweden, de bedreigde Protestanten te hulp kwam, den slag bij Leipzig tegen Tilly won (1631) en bij Lutzen over Wallenstein zegevierde (1632). Zelf verloor hij in dezen slag het leven. Na zijn dood werd de strijd met afwisselende kans tot 1648 voortgezet, toen de Westfaalsche vrede aan de Protestanten van Deutschland vrijheid van godsdienst verzekerde, behalve in de keizerlijke erflanden van Oostenrijk, waar het Protestantisme in een onderdrukten toestand bleef verkeerren. Hongarije behield de vrijheid, die het in 1643 bij den vrede van Linz verkregen had.

Ook Frankrijk werd in het eind der zeventiende eeuw nogmaals het tooneel van bloedige vervolgingen. Door de herroeping van het edikt van Nantes (1685) wilde Lodewijk XIV de eenheid in zijn rijk herstellen en tevens zich aangenaam maken bij de Roomsche geestelijkheid. De beruchte dragonnades waren hiervan het gevolg. Met meedoogenlooze wreedheid werden de Protestanten gedwongen in de Roomsche kerk terug te keeren. Honderd duizenden namen de vlucht en brachten kennis en wetenschap, nijverheid en kunst in Holland, Deutschland en

elders. De bergbewoners, Camisards geheeten, namen de wapenen op, verdedigden zich met ongelooflijken heldenmoed en noodzaakten eindelijk de legers van den koning den strijd op te geven, na jaren van heldhaftige volharding.

3. De Roomsche kerk poogde met al haar macht, vooral door middel van de orde der Jezuïeten, het verloren grondgebied terug te winnen; maar zij kon het Protestantisme, waar dit eenmaal had wortel geschoten, niet meer uitroeien.

De Roomsche kerk, die zich zoo lang tegen de luide wenschen tot hervorming had verzet, begon eindelijk te begrijpen, dat zij den ondergang te gemoet ging, zoo zij althans niet een enkele poging beproefde om haar treurigen toestand te verbeteren. Van verschillende kanten daartoe gedrongen, riep paus Paulus III, in Dec. 1545, een kerkvergadering bijeen, die in 1547 naar Bologna verplaatst werd, in 1548 ontbonden, in 1551 te Trente voortgezet, in 1552 weer opgeheven en eindelijk in 1562 en 1563 werd gesloten. Op deze vergadering werden door Fransche en Spaansche bisschoppen, in vereeniging met de Protestantsche gezanten, Oostenrijks keizer en Frankrijks koning, vele voorstellen en eischen tot hervorming der Roomsche kerk gedaan; maar de pauselijke partij maakte de meerderheid uit en behaalde de overwinning. Zoo werd op alle leerstukken, die in de middeleeuwen ontstonden, het zegel der onfeilbaarheid gedrukt en elke afwijking daarvan veroordeeld. Alleen ten opzichte der kerkelijke tucht en der kerkinrichting werden heilzame verordeningen vastgesteld; maar de verklaring dier bepalingen werd aan den paus overgelaten. De besluiten der Trentsche kerkvergadering werden in de meeste Italiaansche staten, in Portugal, Polen en Oostenrijk zonder eenig voorbehoud aangenomen; elders niet dan onder min of meer beperkende voorwaarden.

Met nieuwen ijver begon de Roomsche kerk van nu af het Protestantisme te vervolgen. Zij werd daarin ondersteund door

een macht, die zich in de eerste helft der zestiende eeuw begon te verheffen en zich sedert dien tijd over de gansche aarde heeft uitgebreid: de orde der Jezuieten. Door Ignatius de Loyola werd deze orde gesticht en in 1540 door paus Paulus III bekrachtigd, als het Genootschap van Jezus tot bevordering van den wasdom der ziel in christelijk geloof en leven, als een krijgsveld van Christus tot verbreiding des geloofs. In den beginne was de orde tot een getal van 60 leden beperkt, met Ignatius, als generaal, aan het hoofd. Haar inrichting, die door zijne opvolgers, Lainez en Salmeron, op uitnemende wijze ontwikkeld werd, bezorgde haar den uitgebreidsten invloed. Na een zwaren en strengen proeftijd werden de leden in scholastici, coadjutores, wereldlijken of geestelijken verdeeld; de hoogste rang, waartoe zij konden opklimmen, was die der professie. Uit deze werden dan weer de bestuurders der orde gekozen, de superiores en provinciales, en aller hoofd, de generaal. Onbepaalde gehoorzaamheid was de eerste plicht van alle ondergeschikten jegens hen, die boven hen stonden. Daardoor had de generaal al de draden in handen, waarmee deze orde als het ware de gansche aarde omspande; zijn wil was de wet voor al de leden; aan elk werd die taak opgedragen, die voor zijn aanleg en krachten bijzonder geschikt was; maar dan ook moest hij, met volkomen verlooehening van eigen inzichten en begeerten, blindelings den last volbrengen, die hem voorgeschreven werd. Met deze inrichting was de Jezuieten-orde bij uitnemendheid geschikt om het doel te bereiken, waartoe zij was opgetreden, namelijk het herstel van den ouden luister der Rooms-katholieke kerk. Zij bediende zich daartoe van de veelsoortigste middelen, de school en den biechtstoel in de eerste plaats, waardoor zij op het aankomend geslacht en op de hoogere standen zocht te werken, voorts luisterrijke plechtigheden en populaire welsprekendheid, waardoor zij het volk in haar macht kreeg; eindelijk zendingen in verre landen, als Oost-Indië, China, Japan, waardoor zij in aanzien klom en zich de gele-

genheid opende om rijke inzamelingen te doen. Wat de orde der Jezuiten in haar strijd tegen het Protestantisme vermocht, hadden wij reeds de gelegenheid op te merken. Zij was het, die in Duitschland de vervolging tegen de Protestanten deed ontwaken. Door haar invloed werden de Luthersehen uit Beieren verdreven, de Protestanten in Oostenrijk door Rudolf II tegen het eind der zestiende eeuw in hun vrijheid beperkt en in 1598 door den aartshertog Ferdinand uit Stiermarken en Karinthië verbannen. Geen land was er, waarin de Jezuiten niet wisten binnen te dringen, het vuur van tweedracht te stoken en in meerdere of mindere mate het licht der vrijheid en des levens uit te dooven.

Ondanks alle kunde en list, alle gewetenlooze middelen, door het Jezuitisme aangewend, kon het zijn doel niet bereiken en het Protestantisme uitroeien. Het menschedom was niet meer naar de middeleeuwen terug te voeren. Zelfs in den boezem der Roomsche kerk vertoonden zich telkens sporen van vooruitgang. Dit bleek o. a. in het opkomen van het Jansenisme. Een bisschop van Yperen, Cornelis Jansenius, had bij zijn dood (1638) een werk nagelaten, *Augustinus* getiteld, dat door een vriend in het licht gegeven werd. Jansenius verkondigde in dit boek, dat de scholastieken en de pausen niet zoover van de ketters verwijderd waren als men meende, en dat de heiligheid der laatsten veel te wenschen overliet. Hij stelde tegenover de uitwendige zedelijkheid der Jezuiten, die alleen in eenige willekeurige werken gelegen was, den inwendigen godsdienst, waardoor de Christen niet zondigen kan en de ware vrijheid vindt in de dienstbaarheid aan God. Het boek werd door de Jezuiten aangevallen en door den paus veroordeeld. Nu verhieven zich vele stemmen in Frankrijk en Nederland ten gunste van het boek en tegen de Jezuiten. Vooral de mannen van Port-royal, Pascal, Arnaud en anderen, traden met kracht en waardigheid op tegenover de aanmatiging der kerk. Met fijne scherts werden de praktijken der Jezuiten door Pascal ten toon gesteld. De geschriften, door hem en zijne vrienden uit-

gegeven, verdrongen de boeken der Jezuïeten. Toen Clemens IX en Lodewijk XIV tot den ondergang der Jansenisten besloten, vluchtten zij naar de Nederlanden.

Ook hier gaven de Jezuïeten den strijd tegen het Jansenisme niet op. Zij rustten niet, voordat zij de Nederlandsche Katholieke kerk, die onder het bestuur van een aartsbisschop en vijf bisschoppen een zekere onafhankelijkheid genoot, geheel en al aan Rome hadden onderworpen. Dit gelukte hun in het jaar 1700, toen de aartsbisschop van Utrecht, Petrus Codde, door den paus van zijn zetel werd vervallen verklaard. Het krachtigst verzet tegen dien willekeurigen maatregel mocht niet baten, en van dien tijd af dagteekent het bestaan der zoogenoemde Oud-katholieken of der Bisschoppelijke klerzie in ons vaderland. Daartoe behooren allen, die zich niet aan de onbepaalde heerschappij van Rome willen onderwerpen. Zij hebben hun eigen aartsbisschop te Utrecht, met een bisschop te Haarlem en te Deventer. Overigens onderscheiden zij zich van de Roomsche kerk alleen door de ontkenning van het onbeperkt gezag van den paus, door de waardeering en het gebruik van den Bijbel en door strengere begrippen omtrent het zedelijk leven. Hun toestand werd niet verbeterd in het jaar 1853, toen paus Pius IX een aartsbisschop te Utrecht benoemde met drie bisschoppen, te Haarlem, te 's Hertogenbosch en te Roermond. Thans evenwel heeft zich een toekomst voor deze afdeeling der Katholieke kerk geopenl door den tegenstand, die zich allerwege openbaart tegen het nieuwe leerstuk der onfeilbaarheid van den paus. Allen, die dit leerstuk niet aannemen, ook in het buitenland, sluiten zich bij de Oud-katholieken aan en erkennen hun aartsbisschop als hun wettig hoofd.

Wij mogen de geschiedenis der Roomsche kerk niet verlaten, zonder nog op enkele lichtpunten te wijzen, die onze aandacht verdienen. Dat er leven in haar was, is ons gebleken uit haar krachtig verzet tegen den Protestantschen geest, uit de stichting van de orde der Jezuïeten en uit de beweging, door

Jansenius en zijn boek veroorzaakt. Het blijkt verder nit een tal van liefdadige inrichtingen voor zieken, armen en weezen, voor opvoeding en onderwijs: de stichting der „barmhartige broeders,” door den Portugees Johan de Dio, die der „barmhartige zusters,” door Vincentius van Paula (1634) in het zuiden van Frankrijk tot stand gebracht, de Lazaristen, die zich aan het volksonderwijs, en de Ursulijnen, die zich aan de vrouwelijke opvoeding wijdden, de „vaders van het Oratorium” te Rome, die zich op wetenschappelijk gebied zeer verdienstelijk maakten. De kunst en de wetenschap vonden een ijverig voorstander in den ecrzuchtigen, maar zeer ontwikkelden paus Sixtus V (1515—1590). Na de hervorming heeft de Roomsche kerk door dit alles een geheel andere gedaante dan de kerk der middeleeuwen.

Zij telt tegenwoordig, wat Europa betreft, de meeste leden in Spanje, Frankrijk, Italië, Ierland en Oostenrijk. Terwijl het Protestantisme in Duitschland, Engeland en Schotland, Noorwegen, Zweden, Denemarken en de Nederlanden de heerschende godsdienst is. In de andere werelddeelen kunnen wij minder van een heerschappij der verschillende kerken spreken. 1) In Noord-Amerika telt het Protestantisme, in Zuid-Amerika het Katholicisme meer aanhangers. In Azië, Afrika en Australië trachten de zendelingen der Roomsche en der Protestantsche kerk met meer of minder gevolg de beginselen en denkbeelden, die zij toegedaan zijn, voort te planten.

HOOFDSTUK XXII.

DE PROTESTANTSCHKE KERK.

1. De kerkhervorming, in de zestiende eeuw begon-

1) Men rekent, dat de R. Katholieke kerk in Europa 158 millioen leden telt, de Grieksehe 36 millioen, terwijl het getal Protestanten 71 millioen bedraagt. Buitendien zijn er 5 millioen Joden en 7 millioen Mohammedanen in Europa.

nen, werd niet voortgezet, zooals het behoorde. Hierdoor geraakte langzamerhand de Protestantsche kerk in verval.

Terwijl Rome met al de macht, die haar ten dienste stond, de hervorming poogde te onderdrukken, had de Protestantsche kerk met allerlei moeielijkheden in eigen boezem te worstelen, waardoor de voltooiing der hervorming verhinderd werd. De meeste aanhangers en zelfs de hoofden der nieuwe beweging verloren maar al te spoedig het ware doel uit het oog en verspilden hunne krachten in godgeleerde twisten. Zij verga-ten, dat het Protestantisme was opgetreden met het doel om de uitwendige godsvereering der Roomsche kerk door den inwendigen godsdienst, het geloof des harten, te vervangen en tegenover het gezag der overlevering en der kerkvergaderingen de vrijheid van geweten en de vrijheid van onderzoek te handhaven. Welhaast werd het geloof des harten met leerstellig geloof verward, het woord van God, de waarheid, waaraan de Christen zich alleen onderwerpen mag, met den Bijbel, en de onzichtbare met de zichtbare kerk. Zoo bleef de geest van Rome in het Protestantisme leven, en al de kwalen, die men in de Katholieke kerk veroordeeld had, keerden terug in de hervormde. Men begon de kerkleer als hoofdzaak te beschouwen en allen te veroordeelen, die een andere overtuiging hadden. De hartstochten werden opgewekt en spoedig ontstond binnen de Protestantsche kerk dezelfde vervolgingswoede, die zij van buiten te verduren had. Het was een noodzakelijk gevolg van den tijdgeest, die nog niet rijp was voor volkomen vrijheid in het godsdienstige.

Duitschland was het hoofdtooneel dier kerkelijke twisten. Reeds in Luthers dagen was er een strijd ontstaan over het avondmaal, die ten gevolge had, dat Luther de broederhand, door Zwingli hem na het gesprek te Marburg aangeboden, weigerde. Na den dood van Luther ontstond er een hevige strijd tusschen zijne volgelingen aan de eene, en Melancthon met zijne geestverwanten aan de andere zijde. De laat-

sten beweerden, dat er vele dingen onverschillig waren voor het geloof; de eersten hielden het tegendeel staande. Daaraan paarde zich een twist over de waarde der goede werken, een andere omtrent de erfzonde. Tegenover het in Duitschland doordringend Calvinisme klemde zich de Lutherschen steeds meer aan hunne leerstellingen vast. Men was het verder oneens over de vraag, in hoever de Mozaïsche wet nog geldend gezag had voor den Christen, over de opvatting van Paulus' leer omtrent de rechtvaardiging door het geloof. Er was bijna geen leerstuk, waarover geen strijd onder de Protestanten werd gevoerd.

In plaats dat zij als één man tegenover de Roomsche kerk zouden hebben gestaan, werden zij dus reeds spoedig onderling verdeeld. Vóór het eind der zestiende eeuw had er reeds een groote scheuring plaats in de Protestantsche kerk; er waren volgers van Luther en van Zwingli, volgers van Kalvijn en van Melanchthon; er was een Hervormde en een Luthersche kerk, en iedere kerk had haar geloofsbelijdenis, waarvan zij de zaligheid afhankelijk stelde, haar catechismus, waaruit hare leden de waarheid moesten leeren.

De hoofdbron, waaruit deze verdeeldheden voortvloeiden, was de verkeerde opvatting van den Bijbel. In den beginne had Luther met groote vrijheid over de Bijbelboeken gesproken en geschreven, den brief van Jakobus voor een strooien brief verklaard, alleen waard om verbrand te worden, aan den tweeden brief van Petrus, den brief aan de Hebreërs, dien van Judas en de Openbaring het kanoniek gezag ontzegd. In het laatst van zijn leven echter liet hij zich door den tijdgeest medeslepen en keerde tot de oude opvatting van den Bijbel, als het woord Gods, terug. Daaraan moest het verstand zich, volgens hem, onderwerpen. „Wanneer gij oordeelen wilt,” zoo sprak hij toen, „wat hebt gij dan het geloof van noode? Wie gelooft, oordeelt niet, maar geeft zich gevangen in het oordeel van een ander. Van alles toch, wat mij de Schrift leert, heb ik niets gezien, noch gehoord, noch ondervonden; maar dewijl God het

zegt, wil ik het gelooven." Hij noemde zelfs de rede het beest, dat door het geloof verworgd moet worden.

Deze opvatting van den Bijbel als het woord van God werd in de Protestantsche kerk algemeen. Men hield dat boek voor ingegeven, zoodat al de schrijvers op een buitengewone wijze door Gods geest waren bestuurd, en alles, wat in den Bijbel staat, als goddelijke, onfeilbare waarheid moest aangenomen worden. Het kwam er dus maar op aan, den Bijbel goed te verklaren, het tegenstrijdige met elkaar overeen te brengen en uit Oud- en Nieuw-Testament een stelsel te maken van hetgeen men gelooven moest om zalig te worden. Hierdoor werd de wetenschap, het vrije onderzoek van den Bijbel, aan banden gelegd. Lang heeft die opvatting in de Protestantsche kerk geheerscht. Thans evenwel begint deze dwaling allengs meer voor het licht der waarheid te wijken.

Het belijden van de leer der kerk, waartoe men behoort, draagt den naam van rechtzinnigheid (rechtgeloovigheid). De eerste aanleiding tot het opstellen eener kerkleer waren de geloofsbelijdenissen, die de Protestanten bij verschillende gelegenheden aan de regeering moesten voorleggen, om zich tegen allerlei ongegronde beschuldigingen te verdedigen, of te doen blijken, wat zij eigenlijk, in onderscheiding van de Roomsche kerk, wilden. Toen nu de Bijbel als regel des geloofs werd erkend en de verklaringen van den Bijbel zeer uiteen bleken te loopen, werd een overdreven waarde aan die geloofsbelijdenissen gehecht. In plaats van de uitdrukking des geloofs van enkelen in een bepaalden tijd, hetgeen zij eigenlijk waren, werden zij tot regel des geloofs voor allen en in alle tijden verheven. Daarenboven werd het geloof, zooals wij reeds opmerkten, alleen verstaan in den zin van leerstellig geloof, overtuiging van het verstand, niet in den zin van godsdienstig geloof, gezindheid des harten. Aan de belijdenissen werden later nog de geschriften van enkele gezaghebbende mannen toegevoegd, als regelen des geloofs, als voorschriften, waarvan de predikers niet mochten af-

wijken. Zoo kwam de letterdienst in de Protestantsche kerk op den troon.

2. Het beginsel der hervorming kon niet op den duur onderdrukt worden. Langs allerlei wegen drong het licht en leven in de Protestantsche kerk van alle landen door.

Het hoofdbeginsel, dat de hervorming in het leven had geroepen, was de behoefte aan vrijheid, tegenover het gezag, waarmee de Roomsche kerk hare leeringen en voorschriften aan de Christenwereld poogde op te leggen. Het was hetzelfde beginsel, waardoor Jezus werd bestuurd in zijn strijd tegen de Farizeërs en Schriftgeleerden. Ook zij wilden den godsdienst aan leerstukken en vormen binden; maar Jezus meende, dat de godsdienst van alle banden ontslagen moet worden en zich vrij moet ontwikkelen, dat de eenige band, dien hij behoeft en eischt, de band der gemeenschap is met God. Die waarheid van het Christendom was in den loop der eeuwen steeds meer vergeten. Zij herleefde in de hervormers der zestiende eeuw. Maar ook hun tijd was nog niet rijp om haar ten volle te verstaan en in praktijk te brengen; zij werd op nieuw verduisterd en miskend door de kerk, die uit de hervorming is geboren. Toch kon zij niet op den duur onderdrukt worden; als de springveer van het godsdienstig leven, verhief zij zich welhaast weer, zoodra de omstandigheden het gedoogden.

Op verschillende wijzen kwam de geest der vrijheid in verzet tegen het gezag, dat in de Protestantsche kerk was binnengedrongen. Het eerst in de Socinianen. Laelius en Faustus Socinus, oom en neef (de eerste gest. in 1592, de laatste in 1604), verkondigden in Polen dezelfde denkbeelden, die Servet omtrent de eenheid van God in Zwitserland had gepredikt; zij stichtten er een kerk, die spoedig in uitgebreidheid toenam. Hunne volgelingen muntten uit door strenge zedelijkheid; maar hunne opvatting van het Christendom was te dor en te plat, om eenigen blijvenden invloed op de Protestantsche kerken te oefenen. Zij werden door deze hevig vervolgd, maar leefden in

Amerika voort en deden daar het zoogenoemde Unitarisme ontstaan, waarover wij later zullen spreken.

In ons vaderland trad de geest der vrijheid op in de Remonstranten. Deze dankten hun oorsprong aan Jakobus Arminius, in 1560 te Oudewater geboren. Na zijne studiën in Leiden voltooid te hebben, had hij te Genève den beroemden Beza gehoord en met Wtenboogaert kennis gemaakt. Naar verstand en hart veelzijdig ontwikkeld, keerde hij naar het vaderland terug en werd in 1588 tot predikant te Amsterdam beroepen; daar wekte hij door zijn geleerdheid en welsprekendheid zoozeer de aandacht, dat hij in 1603 tot hoogleeraar aan de Leidsche hoogeschool verkozen werd. Reeds was het gebleken, dat hij zich niet met de hier te lande heerschende kerkleer, de leer van Kalvijn, kon vereenigen. Te Leiden vond hij een krachtigen tegenstander in den hoogleeraar Franciscus Gomarus. Maar Arminius stond niet alleen; toen hij in 1609 stierf, liet hij een talrijke partij achter, die zich, evenals hij, tegen de zoogenaamde leer der voorbeschikking verzette. Aan haar hoofd stond Johannes Wtenbogaert, die een geschrift opstelde, remonstrantie genaamd, dat door een 40tal zijner geestverwanten onderteeekend werd en in 1610 bij de Staten van Holland en West-Friesland werd ingediend. Dat geschrift gaf hun den naam van Remonstranten. De tegenpartij diende daarop een contra-remonstrantie in. Zoo was de kerk van ons vaderland in tweeën gescheurd; de partij der Contra remonstranten was verreweg de talrijkste; zij had den stadhouder, prins Maurits, tot steun; terwijl de Remonstranten door de hoofden der Statenpartij, Johan van Oldenbarneveld en Hugo de Groot, ondersteund werden. De Staten-Generaal riepen een Synode te Dordrecht bijeen (1618—1619), om de geschillen te beslechten. De Remonstranten verschenen hier als gedaagden, nadat Oldenbarneveld, Hugo de Groot en anderen van hunne partij door Maurits waren gevangen genomen. De welsprekende verdediging der Remonstranten door Episkopius, den opvolger van Arminius te Leiden, baatte niets; zij werden veroordeeld en alle predikan-

ten en hoogleeraren hunner richting vervallen verklaard van hun ambt. De meeste Remonstrantsche predikanten, die zich niet aan de uitspraken der Dordsche synode wilden onderwerpen, werden uit het land verbannen; velen zetten in stilte en onder voortdurende vervolging hunne prediking voort. Na den dood van Maurits (1625) kregen de Remonstranten onder het meer verdraagzaam bestuur van zijn opvolger Frederik Hendrik, de vrijheid terug. Zij stichtten een afzonderlijk kerkgenootschap, met een kweekschool te Amsterdam voor de opleiding hunner leeraren (1634).

Onder de uitspattingen, waardoor zich de hervorming gekenmerkt heeft, behoorde de beweging der Wederdoopers, eerst in Zwickau en Wittenberg (1521), daarna ook in ons vaderland (1535). Zeer verschillend was hun zedelijk gehalte; er waren onder hen, die door de edelste beginselen bestuurd werden, maar ook, wier dweperij tot de treurigste maatschappelijke wanorde leidde. Eenige uitgeweken Nederlandsche Wederdoopers stichtten te Munster een zoogenoemd koninkrijk, waarin gemeenschap van goederen heerschte en veelwijverij. Na het uitrichten van allerlei ongeregeldheden, werd deze sekte door de inneming van Munster (1535) vernietigd. Van een geheel anderen geest waren de Doopsgezinden beziel, onder den voormaligen priester Menno Simons. Door nauwgezet onderzoek van den Bijbel had hij de dwalingen der Roomsche kerk leeren inzien. De uitspattingen der Wederdoopers bewogen hem om openlijk met zijn overtuiging op te treden en een betere richting te geven aan het verzet tegen Rome. In 1536 voegde hij zich bij hen, die den kinderdoop verwierpen, en werd welhaast gedrongen om het leeraarsambt onder hen te aanvaarden. Als afvallig priester was hij aan veel vervolging blootgesteld, en ook van de Lutherschen en Hervormden had hij veel te lijden. Met den beroemden Johannes à Lasco, het hoofd der Hervormden van Oost-Friesland, hield hij een openbaar gesprek over zijne bijzondere overtuigingen, maar zonder dat de beide partijen

het eens werden. Ook onder de Doopsgezinden zelven rezen er twisten, vooral over kerkelijke tucht. In de laatste jaren van zijn leven hield Menno Simons zich in Duitschland op, aan de kusten der Oostzee, en bleef tot aan zijn dood (1561) bij zijne geestverwanten, die zich naar hem Mennonieten noemden, in groote achting. Het doel der Doopsgezinden was, een koninkrijk Gods op aarde te stichten; alleen de doop der bejaarden werd door hen als de ware doop erkend; de eed, het oorlogvoeren, rechtsgedingen, echtscheiding waren bij hen verboden; er heerschte onder hen een strenge zedelijke tucht. Ten opzichte van den kerkelijken ban verdeelden zij zich in fijne en grove Mennonieten. Aan de laatsten sloten zich de zoogenoemde Collegianten, naar hunne vergaderingen (collegia) aldus genoemd, vooral te Rijnsburg in Holland aan (1620); zij verwierpen het kerkelijk leeraarsambt, eischten een strengheid van zeden als die der eerste Christenen, en hechtten geen waarde aan de kerkelijke leerstukken. Thans zijn de Collegianten geheel verdwenen.

Ook in Engeland werd een poging gedaan om de hervorming van het kerkelijk leven voort te zetten en den geest der vrijheid in zijne rechten te herstellen. Een schoenmaker, George Fox, stichtte te midden der staatkundige omwenteling van 1649, een gezelschap van vrienden, door het volk Kwakers genoemd. Zij gingen uit van het denkbeeld, dat de heilige geest in alle Christenen werkt, zoodat elk in staat is de gemeente voor te gaan. Alle godgeleerdheid beschouwden zij als menschenwerk; de sakramenten erkenden zij alleen als zinnebeelden van inwendige toestanden en meenden, dat zij niet uiterlijk behoorden bediend te worden. De eed, de krijgsdienst, de tienden, de beleefdheidsvormen van het gezellig leven werden door hen verworpen. Hun verzet tegen het gezag der kerk bracht velen in gevangenis en krankziinnighuizen. William Penn bracht deze sekte in 1681 grootendeels naar Amerika over, waar hij den staat Pensylvanië stichtte. Toch bleef zij tot heden toe ook in Engeland voortleven.

Het was ook de tegenstand tegen de heerschappij der kerkelijke rechtzinnigheid, die het Piëtisme en Methodisme in het leven riep. Het piëtisme had zijn geboorte te danken aan Filip Jakob Spener (1635—1703) te Halle. Hij wilde een hervorming tot stand brengen door een levende, op den Bijbel gegronde vroomheid. Daartoe hield hij oefeningen (*collegia pietatis*), waarin de Bijbel werd gelezen en besproken. In zijne pogingen werd hij ondersteund door Herman Francke, den stichter van het weeshuis te Halle, en door andere godgeleerden aldaar. Zij hechtten weinig waarde voor het godsdienstig leven aan het leerstellig geloof en drongen vooral op wedergeboorte, vernieuwing van hart en wandel aan. Het piëtisme is nooit een sekte geworden, maar heeft door zijn richting in het godsdienstige een weldadigen invloed op de kerk uitgeoefend, hoewel het spoedig weer in de oude dwaling is vervallen, door het godsdienstig leven als de praktijk der kerkelijke leerstukken te beschouwen en het dus met deze te verbinden. Vooral de voorstelling der bekeering, als een oogenblikkelijke en duidelijk merkbare gebeurtenis, heeft het piëtisme op een verkeerden weg geleid. De bekeerden begonnen zich van de onbekeerden af te zonderen; zij hielden bijzondere bijeenkomsten, hadden een eigene manier van spreken en handelen. Hunne vroomheid ontaardde in ondragelijken geestelijken hoogmoed, in diepe verachting voor allen, die niet tot hunne partij behoorden.

Het Methodisme werd omstreeks 1730 door John Wesley en James Whitefield in Engeland in het leven geroepen. Evenals het piëtisme, ging het van de begeerte uit om het hart van den mensch door het Christendom te vernieuwen. Het ontstond in een kring van studenten te Oxford, die Wesley om zich heen verzamelde; hun naam kregen zij van de methode, den vasten regel, volgens welken zij meenden, dat elke bekeering moest plaats hebben. Whitefield doorreisde met vurige geestdrift verschillende landen en won daardoor velen voor zijn overtuiging. Door zijn somberen ernst en zijn gemis

van waardeering der verschillende menschelijke karakters en behoeften heeft het methodisme zoowel de vrije ontwikkeling van het godsdienstig leven als de blijmoedige vroomheid in den weg gestaan.

Veel overeenkomst met de Piëtisten en Methodisten hadden de *Hernhutters*, in het begin der achttiende eeuw van graaf Nikolaas van Zinzendorf uitgegaan. Reeds vroeg koesterde hij het plan om de kerk in den geest van Spener te hervormen en het Christendom onder de heidenen voort te planten. In vereeniging met eenige Moravische broeders stichtte hij daartoe op zijn landgoed, den Hutberg, een gezelschap, dat zich spoedig uitbreidde en welhaast zendelingen naar de heidenwereld afvaardigde. De godsdienst van Zinzendorf bestond vooral in de liefde tot den Heiland, die boven de verschillende godgeleerde richtingen verheven is; maar het was te veel een vereering van Jezus, te weinig een vereering van God. Vooral de dood van Jezus, opgevat als een zoenoffer in den letterlijken zin, bekleedt een voorname plaats in de voorstellingen der *Hernhutters*. In alle werelddeelen werden gemeenten gesticht, die nauw met elkaar verbonden zijn. Ook in ons vaderland is een gemeente van *Hernhutters*, te Zeist, die zich door een eenvoudigen en vromen zin onderscheiden, maar wier school voor opvoeding en onderwijs de ontwikkeling van het gezond godsdienstig leven en de helderheid van denkbeelden omtrent het Christendom niet bevordert.

Nevens al deze godsdienstige richtingen heeft ook de wijsbegeerte veel toegebracht om de kerkelijke rechtzinnigheid te ondermijnen. In Engeland vond zij een uitmuntend beoefenaar in Baco van Verulam (1561—1626), die zich in zijn denken losmaakte van de overlevering en zijn overtuiging op onderzoek bouwde; aan het gezag der kerkelijke overlevering bleef hij zich echter nog onderwerpen. Maar ook hierboven verhieven zich, in ons vaderland, Descartes en Spinoza. Van den eersten, een Franschman van geboorte (1596—1650), dagteekent de nieuwere wijsbegeerte, als een zoeken naar waarheid en zeker-

heid, onafhankelijk van alle godgeleerde denkbeelden en alle kerkelijk gezag. Spinoza (1632—1677), een vrijzinnig Israëliet, die zich om zijn overtuiging smaadt en armoede getroostte, stelde in zijne geschriften, die nog heden hoog gewaardeerd worden, de eenheid van God en wereld, geest en stof, ziel en lichaam in het licht en baande den weg, voortaan door de wijsbegeerte bewandeld. Het stelsel van Spinoza vond in de Duitsche wijsgeeren Leibnitz en Wolf bestrijders; terwijl Locke in Engeland, op het voetspoor van Baco, een verklaring van het menschelijk kenvermogen trachtte te geven. Ook Balthazar Bekker (1634—1698), eerst predikant te Franeker, daarna te Amsterdam, verdient hier vermelding, wegens zijn beroemd geschrift: „De betooverde wereld,” waarin hij het algemeen verspreid geloof aan booze geesten, toovenarij, heksen en spoken bestreed. Zijn boek werd door een synode veroordeeld en hij zelf als predikant afgezet. Eindelijk noemen wij nog Coccejus (1603—1669), die den Bijbel als de eenige bron des geloofs beschouwde en een Bijbelverklaring, benevens een bijbelsche geloofsleer in het licht gaf.

Zoo werkten allerlei oorzaken samen om den nieuwen geest te doen ontwaken, die zich in onze eeuw met kracht doet gelden en er naar streeft om de hervorming, in de zestiende eeuw begonnen, voort te zetten en te voltooien. Eer wij voortgaan met de ontwikkeling dier beweging te schetsen, werpen wij nog een vluchtigen blik op den arbeid, in het laatst der vorige eeuw ondernomen, tot voortplanting van het Christendom onder Joden en heidenen.

3. De opwekking van het godsdienstig leven deed in het laatst der vorige eeuw een nieuwen ijver ontstaan tot verbreiding van het Christendom onder Joden en heidenen.

Terwijl de Roomsche kerk al hare krachten inspande om het verloren grondgebied terug te winnen, vergat zij hare uitbreiding in de heidenwereld niet. In 1622 werd te Rome een

vereeniging gesticht, „tot voortplanting des geloofs,” om zendingen voor alle deelen der aarde op te leiden. De orde der Jezuiten nam ook de zending, zooals wij zagen, onder hare werkzaamheden op. In 1632 werd een Seminarium voor zendingen te Parijs gesticht, waardoor vooral in China de uitbreiding der Roomsche kerk bevorderd werd; de vruchten van dien arbeid gingen echter later bijna geheel verloren. Zoo ging het ook in Oost-Indië en in Tibet. In Zuid-Amerika kreeg de Roomsche kerk vasten voet, vooral door de talrijke Spaansche kolonisten, die zich daar hebben gevestigd.

De Protestanten begonnen zich eerst in het eind der vorige eeuw met ernst aan de zending te wijden. Wel waren daartoe vroeger reeds pogingen beproefd, maar zonder veel gevolg. In 1646 trachtte John Elliot de inboorlingen van Noord-Amerika voor het Christendom te winnen; de Methodisten volgden zijn voorbeeld; maar ook Noord-Amerika is meer door kolonisten dan door zendelingen bekeerd. De zoogenoemde pelgrimvaders, voortvluchtige Independenten, die in 1620 in Massachusetts landden, stichtten daar een koninkrijk Salem. In Engelsch Oost-Indië, op de West-Indische eilanden en in Lapland arbeidden zendelingen uit Denemarken, op Groenland een Noorweegsch predikant, Hans Egede (1721). Al deze ondernemingen droegen weinig vrucht, evenals de stichting te Halle (1728) ter bekeering van Joden en Mohammedanen.

Het eerste Protestantische zendelinggenootschap tot voortplanting van het Christendom werd in 1795 te Londen gesticht. Daarop volgden meerdere dergelijke genootschappen: te Edinburg in 1796, te Boston in 1810, te Bazel in 1817, te New-York in 1820, te Berlijn in 1823, te Barmen in 1828 en te Dresden in 1835. Daardoor werd de zending een zaak van het volk, en in rijken overvloed stroomden de giften van alle kanten toe. Sommige van deze genootschappen hebben een confessioneel karakter, andere niet. Daarnevens ontstonden, ook het eerst in Engeland, Bijbelgenootschappen (1804), die zich ten taak stellen om aan alle volken in hunne eigen taal den

Bijbel te leeren kennen, zonder bijgevoegde verklaring. Door deze gezamenlijke pogingen wordt nu het Christendom, hier met meer, daar met minder goed gevolg, aan heidenen en Joden bekend gemaakt.

Ook ons vaderland bleef in dezen zendingsijver niet achter. Een Hollandsch geneesheer, van der Kemp, getroffen door hetgeen de Engelschen voor het Christendom deden, bood zich als zendeling bij het Londensch genootschap aan. Eer hij naar zijn bestemming heenging, kwam hij herwaarts terug met een opwekking van wege dat genootschap om het voorbeeld van Engeland te volgen. Dit gaf aanleiding tot de stichting van het Nederlandsch zendelinggenootschap te Rotterdam, in December 1797. Het heeft in de binnenlanden van Zuid-Afrika, in Bengalen, maar vooral op Java en de eilanden van den Oost-Indischen archipel gearbeid. Niet altoos heeft die arbeid aan de bedoeling beantwoord. Op Celebes, in de Minahassa, heeft de zending de beste vruchten gedragen.

4. In het begin der negentiende eeuw begon allerwege in de Protestantsche kerk een nieuwe hervorming, die nog steeds moet voortgezet worden.

Gelijk in de geschiedenis niets op zichzelf staat, maar elke gebeurtenis hare oorzaken heeft, zoo liggen de oorzaken der nieuwe beweging in de Protestantsche kerk in het verleden. Wij leerden er reeds eenige kennen. De voornaamste oorzaak was de geest der vrijheid en zelfstandigheid tegenover het kerkelijk gezag, dezelfde geest, die de hervorming had in het leven geroepen. Evenals de Roomsche kerk, zoo had de protestantsche allengs een vasten vorm aangenomen en zich in een bepaalden kring van denkbeelden opgesloten. Daartegen kwam nu, evenals te voren, de geest van vooruitgang in kennis en wetenschap in verzet. Tegenover de wereldbeschouwing der kerk ontstond bij de uitstekendste mannen in verschillende landen een andere wereldbeschouwing, met die der kerk in strijd. Zij was de vrucht van de ontdekkingen der natuuronderzoekers

en van het licht, dat de wetenschap allengs deed opgaan over den Bijbel.

Het onderzoek der natuur had sedert de hervorming belangrijke ontdekkingen ten gevolge gehad. Kopernikus (1473—1543) sprak in het jaar van zijn dood de nieuwe waarheid uit, die thans algemeen wordt erkend, dat de planeten, ook onze aarde, zich bewegen om de zon, terwijl men vroeger algemeen geloofde, dat de aarde stilstond en het middelpunt was van het heelal. Kepler (1571—1630) zette deze ontdekkingen voort en bracht ze tot nog meerdere klaarheid. Galileo Galilei (1564—1642) kwam reeds in zijn negentiende jaar, door een regelmatig zich heen en weer bewegende lamp in den dom van Pisa, op de gedachte van het slingeruurwerk. Hij deed belangrijke ontdekkingen omtrent de wetten der snelheid van vallende lichamen, omtrent den magneet, den verrekijker, het mikroskoop. Vooral in de sterrenkunde heeft hij zich zeer verdienstelijk gemaakt, maar zich daardoor hevige vervolgingen op den hals gehaald. Ook hij was de leer van Kopernikus toegegaan, die door de Roomsche kerk voor een erge ketterij werd gehouden, daar zij in strijd was met Jozua X: 12, 13. Galilei werd dientengevolge voor de rechtbank der inkwistitie te Rome gedaagd en veroordeeld om zijne leeringen, vooral die van de beweging der aarde om de zon, te herroepen. De woorden, hem toegeschreven, maar waarschijnlijk niet door hemzelve uitgesproken: „E pur se muove!” zij beweegt zich toch! zijn het wachtwoord van den nieuwen tijd geworden: de voortgang van kennis en wetenschap is door niets te stuiten. Aan dit beroemde drietal moet nog de naam van Newton worden toegevoegd (1732—1727), die zich vooral door de ontdekking van de wet der zwaartekracht onsterfelijk heeft gemaakt.

Ondanks alle pogingen der kerk om het licht der wetenschap uit te dooven, is het voortgegaan te schijnen en de dwalingen van het kerkelijk stelsel, zoowel op Roomsch als op Protestantsch gebied, aan den dag te brengen. Daar de ontdekkingen van Kopernikus en Galilei in strijd waren met de voor-

stellingen van het heelal, in den Bijbel vervat, moesten of die ontdekkingen voor dwalingen worden verklaard, of de onhoudbaarheid van het leerstuk der onfeilbaarheid van den Bijbel en daarmee van het geheele kerkelijk leerstelsel blijken. Het laatste is geschied, en de toenemende kennis van het ontstaan en de waarde der Bijbelboeken werkte daartoe krachtig mede. Natuurlijk was de Roomsche kerk met die betere kennis van den Bijbel niet ingenomen. Toen Richard Simon, een priester in het Oratoire te Dieppe, in 1678 een „Kritische geschiedenis van het Oude Testament” in het licht gaf, werden bijna alle exemplaren door toedoen van Bossuet verbrand. Voor meer dan een eeuw was hiermee aan alle Bijbelstudie in Frankrijk de doodsteek gegeven. In Duitschland ging het beter. Daar traden, in het midden der achttiende eeuw, Michaëlis, Ernesti, Semler en anderen op, die den Bijbel in het licht van zijn tijd plaatsten en naar dezelfde regelen der uitlegkunde verklaarden, die op andere geschriften uit de oudheid worden toegepast. Daardoor bleek het hoe langer zoo duidelijker, dat de Bijbel ten onrechte het „woord Gods” werd genoemd, dat hij een boek is als alle andere boeken, en alleen naar zijn inhoud beoordeeld moet worden.

Deze vooruitgang was evenwel niet vrij van afdwalingen. De zoogenoemde Deïsten in Engeland (Hobbes, Hume en anderen) kwamen, op het voetspoor van Baco, tegen de voorstelling eener bovennatuurlijke openbaring op, maar stelden het Christendom met de heidensche godsdiensten gelijk en beschouwden allen godsdienst als een vrucht van vrees of priesterbedrog. Bij de voortreffelijke denkbeelden, die sommige dezer Deïsten, vooral Hume (1711—1776), hebben uitgesproken, werden de eischen van het godsdienstig gevoel tegenover die van het verstand te veel door hen verloochend. Sommigen misten geheel en al den zin voor godsdienst en haalden zich door hun ruwe taal den afkeer van alle weldenkenden op den hals. In Frankrijk kwam dezelfde geestesrichting voor den dag in Voltaire (1695—1778). Het schitterend vernuft van dezen wereldberoemden man wordt door ieder, die hem kent, gewaar-

deerd; maar al wie op godsdienst prijs stelt, zal evenzeer de betreurenswaardige lichtzinnigheid veroordeelen, waarmee hij over den Bijbel en het Christendom sprak. Hij oefende een grooten invloed op zijn tijd, vooral op de hoogere standen, en daar zijne geestige uitvallen tegen elke soort van priestergezag en tegen elken heerschenden godsdienst van mond tot mond voortgingen, werd het allengs mode met den godsdienst in het algemeen en al wat daarmee in betrekking staat te spotten. Voor die verachters, van den godsdienst onder de beschaafden zou welhaast de groote Schleiermacher een andere taal doen hooren.

Voltaire heeft veler oogen geopend voor de dwalingen, die in de kerk heerschten, en mede den nieuwen tijd voorbereid, waarin wij thans leven. Daartoe werkten ook op hunne wijze de Encyclopedisten mede, schrijvers eener door Diderot uitgegeven Encyclopedie (een handboek voor alle kunsten en wetenschappen), hoewel zij niet alleen de misbruiken en dwalingen in den godsdienst, maar ook den godsdienst zelven bestreden. Rousseau had met hun materialisme geen vrede en stelde daartegenover de ervaringen van het innerlijk leven, de diepte en warmte van het godsdienstig gevoel. Toch werd ook door hem aan het Christendom slechts een zeer beperkte waarde toegekend. Daar de mannen der kerk over het algemeen te arm waren aan geleerdheid en scherpzinnigheid om het vernuft der Franschen met gelijke munt te betalen, zoo scheen voor een poos het Christendom niet opgewassen te zijn tegen den geest der 18de eeuw, dien Frankrijk over Europa uitstortte.

Maar reeds begon het morgenrood van een beteren dag te gloren. Niet vergeefs had de wijsgeer Immanuel Kant, sedert 1781, een krijgstoct tegen de bespiegelende wijsbegeerte geopend. Het kerkelijk supranaturalisme (de leer eener bovennatuurlijke openbaring) werd door zijne logische geschriften voor altoos ondermijnd en de zedewet aangewezen als den eenig zekeren grondslag, waarop de godsdienstige overtuigingen gebouwd kunnen worden. Godsdienst en zedelijkheid werden

door hem in het nauwst verband met elkaar gebracht, een bovennatuurlijke openbaring, de drieëenheid van het Opperwezen, de erfzonde, de godheid van Jezus, de wonderen, als onbewijsbaar en strijdig met de ervaring, verworpen, en daartegenover God als de schepper en bestuurder der wereld, Jezus als de edelste en wijste mensch, de stichter van den zuiveren godsdienst erkend en voor den mensch het uitzicht op oneindige volmaking geopend. Snel plantte zich deze denkwijze onder de geleerden van Duitschland voort; zij deed een nieuw tijdperk aanbreken voor de protestantsche theologie.

Daartoe was echter meer noodig dan de wijsbegeerte van Kant alleen. Wel had deze groote denker het supranaturalisme in den wortel getroffen, maar aan de eischen van den godsdienst had hij niet voldaan; door zijn arbeid was de godsdienst bijna geheel binnen de grenzen der zedelijkheid beperkt geworden. Vroeg of laat moest deze leemte worden aangevuld, en reeds in den tijd van Kant deden zich stemmen hooren, die de snaren van het godsdienstig gevoel weer in beweging brachten. Wij denken vooral aan Lessing (1729—1781), die het bewijs voor de waarheid van het Christendom niet in den Bijbel, maar in des menschen inwendige ervaring zocht. „De hervormers hebben ons van het juk der kerk en harer overlevering bevrijd: wie verlost ons van het veel ondragelijker juk der letter? Wie geeft ons eindelijk een Christendom, zooals Christus zelf geleerd heeft?” In die woorden van Lessing wordt de richting aangewezen, waarin de nieuwe hervorming zich voortaan zou bewegen. Ook Herder (1744—1803) werkte in dien zelfden geest; hij was een man van een diep godsdienstig gemoed en een helder verstand, bezielde met innige liefde voor den Bijbel, dien hij met behulp zijner veelomvattende wetenschap aan zijne tijdgenooten beter leerde kennen. Zoo werden allengs de gemoederen voorbereid, om naar de stem van een nieuwen profeet des Christendoms te luisteren.

Die profeet was Schleiermacher. In 1810 trad hij op aan de hoogeschool te Berlijn. Zijn jeugd had hij doorgebracht

in de Broedergemeente der Hernhutters en daar de zaden van het piëtisme in zich opgenomen. Door de kritiek van Semler, de wijsbegeerte van Spinoza en Kant was zijn verstand ontwikkeld. Zoo vereenigde hij in zich de beide richtingen, die zijn tijd beheerschten, en was daardoor bijzonder geschikt om de behoeften van zijn tijd te begrijpen en te vervullen. Reeds in 1799 maakte hij een diepen indruk door zijne „Redevoeringen over den godsdienst, voor de ontwikkelden onder diens verachters.” Hij toonde daarin het onredelijke aan dier verachting van den godsdienst, die toen onder de aanzienlijkste standen heerschte. Maar vooral na zijn optreden als hoogleeraar en door zijne talrijke geschriften over dogmatiek en bijbelverklaring, alsmede door zijn prediking, oefende hij een machtigen invloed uit. Hij wordt beschouwd als de vader der moderne theologie, de theologie die aan de eischen van onzen tijd beantwoordt. Hij had een aantal leerlingen en vormde een nieuwe school, waaruit mannen voortkwamen als Neander, Tholück, Lücke, en anderen. De groote beteekenis dier school is deze, dat zij gepoogd heeft zich boven het rationalisme en het supranaturalisme te verheffen en het godsdienstig zelfbewustzijn als de bron der geloofsleer te doen erkennen. In deze poging ligt de oorzaak van den grooten ingang, dien Schleiermachers stelsel bij de meest ontwikkelden van zijn tijd heeft gevonden. Maar tevens lagen daarin ook reeds de kie-men van het verval dier school en van een nieuwe richting, die daaruit geboren werd.

Deze richting werd vooral bevorderd door de wijsgeeren van het eind der vorige en het begin der tegenwoordige eeuw. Onder hen komt de voornaamste plaats aan Hegel toe (1770—1813). Wij zullen het ingewikkelde stelsel, dat door hem werd verkondigd, hier niet trachten uiteen te zetten. Het is genoeg, wanneer wij mededeelen, dat uit zijn school twee mannen zijn voortgekomen, wier geleerdheid en scherpzinnigheid nog immer de theologie beheerschen. Wij bedoelen: Strauss en Baur. — David Friedrich Strauss (geb.

1808), wiens leven van Jezus (1835) een groote beweging in de protestantsche kerk, vooral van Duitschland, deed ontstaan, heeft het kritisch onderzoek van het Nieuwe Testament, waarin velen zijner voorgangers halverwege waren blijven staan, onbeschoord voortgezet en de uitkomsten daarvan met betrekking tot de geschiedenis van Jezus en tot de leer des Bijbels (in zijn „Christelijke geloofsleer”) in het licht gesteld. De weg, door hem ingeslagen, werd spoedig gevolgd door Ferdinand Christaan Baur (1792—1860), den stichter der Tubingsche school. In een tal van werken heeft deze de geschiedenis van het ontstaan en de eerste ontwikkeling des Christendoms aan een ernstig onderzoek onderworpen en daardoor in vele opzichten den aard en den inhoud van de Schriften des Nieuwen Testaments duidelijk gemaakt. Op zijn voetspoor hebben zijne leerlingen (Zeller, Volkmar, Hilgenfeld) de evangeliën en de brieven der apostelen onderzocht, en door dien vereenigden arbeid van velen begint er thans een helder licht over den godsdienst van Jezus te verrijzen. Het blijkt meer en meer, dat men het supranaturalisme niet behoeft, om het Christendom te verklaren in zijn wording en in de verschillende vormen, die het in den loop des tijds heeft aangenomen, dat het, evenals alle andere godsdiensten, een noodzakelijke vrucht is van de eeuw, waarin, en het volk, waaronder het geboren werd, en dat het onder de volken, die het in latere eeuwen omhelsden, die veranderingen moest ondergaan, die de Roomsche, Grieksche en Protestantsche kerken ons vertoonen.

Niet enkel in Europa begon tegen het eind der vorige eeuw een nieuwe geest te ontwaken. Ook het vrijheidlievend Amerika bracht mannen voort, die voor de kerk der nieuwe wereld een betere toekomst openden. De namen van Channing en Parker zijn in dit opzicht beroemd geworden. Channing (1780—1842), een Unitariër (d. i. een belijder van Gods eenheid, tegenover de Trinitariërs, die aan de Drieëenheid geloofden), trachtte door zijn prediking en geschriften een mildere opvatting van het Christendom te verbreiden. Zijn geheele

theologie kan men samenvatten in deze drie woorden: „God is goed.” Zijn groote kracht was gelegen in het nauw verband, waarin hij den godsdienst bracht met de zedelijkheid. Theodoor Parker (1810—1860) muntte boven Channing in geleerdheid en geestkracht uit. De vruchten der Duitsche wetenschap bracht hij naar Noord-Amerika over en wekte den geest der vrijheid en des onderzoeks in de kerk van zijn vaderland op. Vooral heeft hij, als predikant in een vrije gemeente te Boston, tegen de heerschende slavernij geijverd en den tijd voorbereid, waarin die schandvlek van Amerika is uitgewischt. Om zijne denkbeelden over Christendom en maatschappelijke vrijheid heeft hij veel te verduren gehad van de kerkelijk rechtzinnigen en de voorstanders der slavernij. Zijn kortstondige werkzaamheid, nog door ziekte belemmerd, heeft een rijken zegen in Amerika achtergelaten.

Ook op ons vaderland werpen wij een vluchtigen blik. Geleijk daar de hervorming der 16de eeuw spoedig ingang had gevonden, zoo was het te verwachten, dat de nieuwe geest, die allerwege ontwaakte, ook hier niet zou nalaten zich te openbaren. Tegen de Calvinistische kerkleer hadden zich reeds in de 17de eeuw de Arminianen en Mennonieten verzet. Niet te vergeefs hadden later Balthazar Bekker, Coccejus, Spinoza en Descartes in ons land geleefd en gewerkt. Allengs begonnen vrijzinniger denkbeelden in de kerk door te dringen, en toen de hoogleeraren van Groningen den persoon van Jezus weer op den voorgrond plaatsten en aan de theologie een godsdienstig karakter gaven, toen ook de denkbeelden van Schleiermacher en zijn school in ons vaderland binnendrongen, wankelde het gebouw der oude, kerkelijke rechtzinnigheid op zijne grondvesten. Maar de tegenstand bleef niet achter. De dichter Bilderdijk en de bekeerde Israëlieten da Costa en Capadose hadden bij velen de liefde tot de oude belijdenisschriften der Hervormde kerk weten te doen ontwaken. Er ontstond een partij, die den terugkeer eischte tot de besluiten der Dordsche Synode. Haar hoofd, de predikant de Cock, werd wegens ver-

zet tegen de reglementen der kerk afgezet. Met hem verliet een gedeelte zijner gemeente de Hervormde kerk; 4 predikanten en ongeveer 4000 gemeenteleden volgden hun voorbeeld. Zoo ontstond de dusgenoemde Afgescheiden kerk, die thans over geheel ons vaderland verbreid is; zij heeft hare kweekschool te Kampen en is weer verdeeld in verschillende partijen.

Inmiddels hadden de kerkgenootschappen der Lutherschen, Remonstranten en Doopsgezinden zich nauwer bij de Hervormde kerk in ons vaderland aangesloten; met hen ging ook deze op de baan der ontwikkeling voort. De Groningsche hoogleraren verloren allengs hun invloed en werden voorbijgestreefd door de hoogleraren van Leiden, die op het gebied der uitlegkunde van Oud- en Nieuw Testament en op dat der kerkleer nieuwe wegen insloegen en door hunne geschriften de oogen van velen openden voor de onhoudbaarheid der oude wereldbeschouwing. Hun invloed, met dien van vele hoogleraren en predikanten in ons vaderland en daarbuiten, deed allengs de zoogenaamde moderne theologie in onze vaderlandsche kerk ingang vinden. Deze theologie is een vrucht van den tijd, waarin wij leven, en onderscheidt zich van de theologie der vroegere tijden, doordat zij de oude wereldbeschouwing der supranaturalisten geheel heeft vaarwel gezegd en zich ten volle vereenigt met die organische wereldbeschouwing, die in alle andere wetenschappen wordt gehuldigd. Uit dit oogpunt onderzoekt en beoordeelt zij de geschiedenis der kerk en de boeken des Bijbels; op dien grond bouwt zij de zedenleer, en geraakt daardoor tot geheel andere uitkomsten, dan de godgeleerden van vroeger tijd, omtrent den aard en de taak van den godsdienst en alles wat daarmee in betrekking staat. Zij heeft invloed op het geheele leven, op de gansche maatschappij en zal, wanneer zij meer doordringt, een geheele hervorming in de christelijke kerk te weeg brengen.

Slechts een deel der Protestanten echter volgt tot nog toe deze nieuwe richting. Een aanzienlijk getal staat daartegenover, die in meerdere of mindere mate de oude opvatting

omtrent de openbaring, de wonderen, den persoon en het werk van Christus blijven toegedaan. Hiervan is het gevolg, dat, terwijl het verschil tusschen de onderscheiden kerkgenootschappen in ons vaderland (de Afgescheidenen uitgezonderd) in de hoofdzaak als opgeheven mag beschouwd worden, er thans drie richtingen onder de Protestanten bestaan: de orthodoxe richting, die zooveel mogelijk aan de belijdenisschriften der Nederlandsche Hervormde kerk wenscht getrouw te blijven (daaronder de *confessionneelen*, die deze belijdenis streng handhaven), de moderne richting, de vrucht der moderne theologie, en daartusschen nog een andere richting, die zich de liberale of evangelische noemt, het geloof aan een bovennatuurlijke openbaring en aan de wonderen des Bijbels met de uitkomsten der wetenschap tracht overeen te brengen en boven de kerkelijke rechtzinnigheid uitmunt door haar streven, om het Christendom meer op een zedelijken grondslag te vestigen.

5. Al de veranderingen, die in den loop der eeuwen in de christelijke kerk hebben plaats gehad, zijn een bewijs, dat de geest van Christus in haar leeft, en geven hoop, dat eenmaal het licht volkomen over de duisternis zal zegevieren.

Met deze overtuiging besluiten wij ons overzicht der geschiedenis van de christelijke kerk. Als wij hare lotgevallen nagaan, dan blijkt ons, dat nooit de geest van Christus uit haar boezem is geweken. Het was niet te verwachten, dat die geest de oude wereld van vóór 18 eeuwen op eens vernieuwen zou. Het kon niet anders, of hij moest bij de weinig ontwikkelde Germaansche volken op een tal van vooroordeelen stuiten. Ieder land, waar hij binnendrong, had zijne eigenaardige denkwijze en gebruiken, waarnaar de geest van het Christendom zich voegen moest en waardoor het Christendom zelf zijn eigenaardige gedaante ontving. Zoo heeft de godsdienst van Jezus allerlei vormen aangenomen, waardoor hij dikwijls veel

op den ouden godsdienst der Joden of der heidenen geleek. Maar het zuurdeeg, eenmaal in het meel gelegd, openbaarde toch telkens zijn kracht. Vooral dan, wanneer de geest van Christus door dwaling en bijgeloof dreigde verdrongen te worden, kwam hij met nieuwen luister te voorschijn; dan ging het oude voorbij en werd er een nieuwe tijd geboren. Zoo is het vooral geschied in de 16de eeuw, en zoo geschiedt het op nieuw in onze dagen.

Ondanks alle verschil, dat de menigvuldige kerkgenootschappen en de genoemde richtingen op godsdienstig gebied nog heden opleveren, kunnen wij toch zeggen, dat in geen van alle de geest van Christus geheel ontbreekt. Dien geest hebben alle met elkaar gemeen; hij is de heilige en onverbreekbare band, die ze te zamen vereenigt. In die overtuiging kunnen allen, die Jezus liefhebben, elkaar de hand reiken en samenwerken tot het groot en heerlijk doel, waaraan hijzelf het leven wijdde: de stichting van een Godsrijk op aarde.

Dat doel kan echter eerst goed worden bereikt, waar vrijheid van denken heerscht. Zonder haar is geen vooruitgang, geen ontwikkeling mogelijk. Vandaar, dat de Roomsche kerk, die de vrijheid van denken veroordeelt, altijd blijft, die zij was, en geheel in strijd is met de eischen en behoeften onzer tegenwoordige maatschappij. De godsdienst moet een zaak van overtuiging zijn, en zonder vrijheid is geen overtuiging mogelijk. De godsdienst is een zaak van het hart en bij verschil van denkbeelden kan er toch eenheid van hart en ziel bestaan. Waar vrijheid is, daar alleen is leven; en zoo zien we dan ook in de protestantsche kerk, bij groot verschil in de opvatting van het Christendom, juist door de vrijheid, die er heerscht, een voortdurende ontwikkeling plaats hebben, waardoor de bloei van het Godsrijk en dus ook de bloei der kerk bevorderd wordt.

Tot dien bloei van het Godsrijk moet ieder Christen medewerken in den kring, waarin hij leeft, door zijn voorbeeld, zijn invloed, door den geest, die van hem uitgaat. Wanneer alle

leden der kerk ware burgers van het Godsrijk zijn, dan is de kerk wat zij wezen moet. Niet van kerkelijke reglementen, niet van geloofsbelijdenissen hangt de bloei van het Godsrijk en de zegepraal van het Christendom af, maar van den geest, die er woont in het hart van elken Christen. Trachten wij onzen geest te heiligen, te veredelen, te versterken, te bezielen van den geest Gods, die tot ons komt uit het woord en voorbeeld van waarlijk groote mannen, dan zal het geen ijdele bede zijn, die wij opzenden tot den hemelschen Vader:

UW KONINKRIJK KOME!
